

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

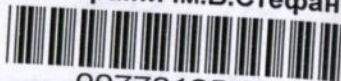
ВОЛОШИНА Ніла Йосипівна

**ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ
ЗАСАДИ
ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВ
У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ**

13.00.01 — теорія та історія педагогіки
13.00.02 — методика викладання
(української літератури)

Д и с е р т а ц і я
у вигляді наукової доповіді
на одбуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ — 1995

00778185 (-)

Робота виконана в Інст

- Офіційні опоненти - дійсний член АПН України,
доктор філософських наук,
професор ЗЯЗОН Іван Андрійович
- доктор педагогічних наук,
професор КОВАЛЬ Лариса Григорівна
- доктор педагогічних наук,
професор ПАСІЧНИК Бяген Андрійович

Провідна організація Кам'янець-Подільський державний
педагогічний інститут ім. В.Затонського.

Захист відбудеться "23" червня 1995 р. о 14 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.32.02
в Інституті педагогіки АПН України /252001 Київ-І, вул.Трьох-
святительська, 8/

З дисертацією можна ознайомитися у науковій частині
Інституту педагогіки АПН України

Автореферат розіслано "22" травня 1995 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

професор М.П. Легкий

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Розбудова нової Української держави немислима без естетично освіченої та естетично вихованої особистості. Всебічний розвиток людини на якісно новому етапі нашого суспільства безпосередньо пов'язаний з проблемою естетичного виховання і художнього розвитку, використання мистецтва слова у розв'язанні нових соціальних завдань: виховання людини доброї, милосердної і гуманної, здатної будувати самостійну державу, примножувати її культуру, шанувати мораль на основі естетичних, художніх, філософських досягнень людства, формування суспільно-активної особистості.

"Найважливіше завдання естетичного виховання, - зазначає З.О.Сухомлинський, - навчити дитину бачити в красі навколишнього світу духовне благородство, доброту, сердечність і на основі цього утверджувати прекрасне в собі".¹

Демократичне суспільство створює нову естетичну реальність - розширюється і поглиблюється його естетичний досвід. Естетична культура стає одним із важливих принципів соціального розвитку, а отже, і фактором удосконалення всього навчального процесу. Сьогодні дуже важливо, щоб прекрасне доходило в усі сфери шкільного життя, в класну, позакласну та позашкільну роботу.

Педагогічні дослідження свідчать, що естетичне виховання ще не завжди забезпечує естетично розвинуту особистість, не скрізь створює умови для підвищення її художньо-творчого потенціалу. За останні роки зросла потреба підняти естетичне виховання на якісно новий рівень, посилювати його результативність. Тому особливого значення набувають у наш час такі категорії теорії естетичного

¹. Сухомлинський З.О. Вибрані твори в 5 т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т. 4. - С. 369.

виховання, як "естетична культура", "естетична потреба", "естетична діяльність", "естетична насолода". Однією з важливих умов багатства естетичних потреб, почуттів та переживань є глибокий інтелектуальний розвиток людини.

Неоціненний вплив на людину, її душу має художня література. Дослідження проблеми естетичного виховання школярів засобами художньої літератури ґрунтується на фундаментальних дослідженнях в галузі естетичного ставлення до навколишнього світу, концептуальних положеннях естетичного виховання /Ю.В.Борев, О.І.Буров, І.А.Зязьн, М.С.Каган, В.К.Сктердиков/, теорії і практики естетичного виховання, розвитку художніх інтересів школярів /Б.Т.Лихачов, Є.В.Каятковський/, розкриття окремих виявів почуттів, формування потреб /П.В.Симонов, П.М.Якобсон/, психології здібностей і організації творчої діяльності людини /Б.Г.Ананьєв, Л.І.Анциферова, Н.О.Ветлугіна, Є.І.Ігнат'єв, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов, В.О.Моляко, Л.С.Рубінштейн, В.М.Теплов/; а також працях з проблем української етнопсихології /В.Дрошенко, М.Костомаров, І.Рибчин, В.Янів/, становлення української душі, вдача українця /Д.Читєвський, М.Шлемкевич/, до яких раніше не було доступу.

Літературознавці, психологи, методисти, які вивчають процес сприймання творів мистецтва, підкреслюють невіддільність виховної функції мистецтва від його художнього впливу. Л.С.Виготський науково обґрунтував характер морально-емоційних і естетичних реакцій, які виникають під час читання художнього твору. Перші він назвав "емоціями матеріалу", другі - "емоціями форми", показавши пряму залежність якості сприймання від уміння індивіда переживати й емоційно сприймати не лише зміст, а й форму твору.

Під час розробки теоретичних засад естетичного виховання школярів спираємося на дослідження естетиків з проблеми синтезу мистецтва, формування естетичної культури людини /З.В.Ванслов, Г.М.Джібладзе, М.С.Каган/; психологів з питань розвитку в учнів художнього мислення, формування духовного світу особистості /І.Д.Бех, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Б.М.Мейлах/, педагогів з проблем використання художнього слова в естетичному вихованні /В.І.Бутенко, А.Й.Капська, Н.Є.Мирополюська, Л.Г.Коваль, Т.Д.Полізова, О.Я.Савченко, Т.І.Цвелих, Г.П.Шевченко, А.Б.Щербо/; методистів з питань активізації форм і методів вивчення мистецтва слова в школі /О.М.Бандура, Г.І.Белянький, Д.О.Богданова, Т.Г.Браже, М.І.Кудряшов, О.Р.Мазуркевич, В.Г.Маранджан, Н.Я.Мещерякова, В.Я.Неділько, Є.А.Пасічник, С.О.Пультер, Б.І.Степанішин/. У процесі роботи використовувалися також праці українських літературознавців /В.Г.Дончика, М.Г.Жулинського, О.В.Митанича, М.К.Назика, Г.М.Сивоконя, М.А.Скорського, П.П.Хропка/, в яких розглядаються питання впливу художньої літератури на формування національної самосвідомості та естетичної культури читача.

Дослідники розв'язують проблеми естетичної вихованості школярів, формування естетичних понять, естетичного ідеалу, шукають шляхи розвитку естетичних почуттів.

Упродовж десятиліть консерватизм і засади соціологізаторства під час вивчення літератури негативно позначилися на викладанні цього навчального предмета в школі. Під час розгляду художніх творів наголошувалося не стільки на художньо-естетичних цінностях мистецтва слова, скільки на політичних аспектах. Спробувалися, а то й зовсім нехтувалися глибокий загальнолюдський зміст літератури, її естетичні функції. Такий підхід значною мірою зумовлюється пріоритетом класових цінностей над цінностями загальнолюдськими

та національними. Література часто уподібнювалася до художньої ілюстрації політичних ідей, лозунгів. Не зверталась увага на те, що кожен талановитий митець - неповторне художньо-естетичне явище зі своїм баченням світу, власною манерою творчості.

Зміна методології пізнання дійсності, посилення виховної ролі мистецтва слова вимагає нових підходів до естетичної функції художнього слова. Однак це зовсім не означає, що в ході аналізу художніх образів, картин, естетичних ідей повинно бути приглушено їх соціальне звучання. Художня література завжди відгукувалася на гострі проблеми часу. Вона є совістю народу, дзеркалом його історії, джерелом його духовності. Дуже важливо зараз заново відкрити перед учнями художній твір, повернути його до них новими гранями, викликати нові почуття і переживання.

Таким чином, соціальна зумовленість методологічної перебудови освіти, закономірності розвитку теорії естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова, потреби педагогічної практики визначили тему нашої роботи: "Теоретичні і методичні засади естетичного виховання учнів у процесі вивчення української літератури в середній школі".

Об'єктом дослідження є естетичне виховання учнів на уроках української літератури в загальноосвітніх школах України, а предметом - зміст, форми і методи естетичного виховання учнів засобами художнього слова.

Метою дослідження - науково обґрунтувати теоретичні засади та розробити методику естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова на уроках української літератури в 5-11 класах загальноосвітньої школи.

Концепція дослідження. Проблему естетичного виховання учнів розглядаємо як цілеспрямований процес естетичного

розвитку особистості в системі навчальної діяльності на матеріалі художньої літератури. Мета естетичного виховання - ознайомлювати учнів з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства, складовою частиною яких є і література. В естетичному вихованні вбачаємо процес формування культури почуттів. Дитина вчиться оцінювати життєві явища, сприймає і усвідомлює красу людських потреб, осмислює дійсність з погляду загальнолюдських цінностей. Естетичне є складовою і невід'ємною частиною світогляду. Виховання засобами мистецтва слова розглядається як важлива складова системи естетичного виховання у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

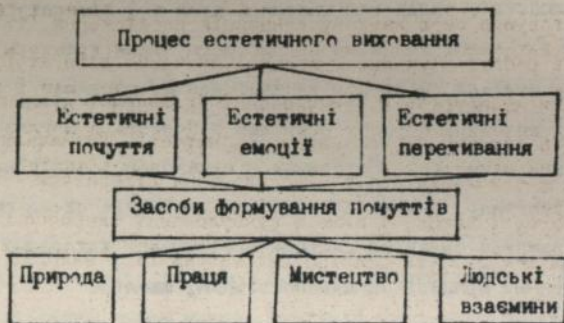
В основу беремо наукове положення В.О.Сухомлинського про те, що краса - це могутнє джерело моральної чистоти, духовного багатства і фізичної досконалості.

Естетичне виховання нерозривно зв'язане з формуванням естетичного і морального ідеалу особистості. Дуже важливо також, щоб дитина відчувала красу, захоплювалася нею, бо це є той елемент відносин, без якого немислиме виховання. В уявленні про людську красу, ми на перше місце ставимо духовну красу. В естетичне виховання включаємо найважливіші його складники - почуття й емоції, а сфери, які їх викликають, існує дуже багато. Це естетичні погляди, смаки, ідеали, естетичні дії, потреби /І.А.Зязин/. Засобами формування почуттів виступає природа, праця, мистецтво, людські взаємини.

Всі ці компоненти взаємозв'язані і разом складають цілісну систему естетичного виховання учнів у процесі вивчення мистецтва слова, яка характеризується наявністю єдиної ідеї - від естетичних почуттів, емоцій і переживань естетичної діяльності, застосуванням типів запитань і завдань, спрямованих на формування есте-

тичних понять, почуттів, дій, дотриманням дидактичних принципів доступності, наступності і перспективності.

Покажемо це на таблиці.

У вихованні культури почуттів важливу роль відіграє взаємозв'язок естетичного сприймання й естетичної творчості. Велике значення має й естетична творчість, пов'язана із сприйманням літератури та інших мистецтв. Чим глибше і тонше сприймання, тим більше зростає в учнів інтерес до власного духовного світу. Тому на передній план ставимо вироблення в учнів умінь творити словом, втілювати в художній образ свої думки, почуття і переживання. Робота над словом - це не тільки розвиток мовлення, а й самовиховання почуттів. Завдання учителя полягає в тому, щоб навчити дитину бачити, сприймати, відчувати, оцінювати прекрасне і творити його в повсякденному житті.

Розвиваючи почуття краси природи, відображеної в художньому творі і побаченої в житті, ми спонукаємо дітей до творчості, яку вони виражають словом і пензлем.

Краса - один із струмочків, які живлять доброту, сердечність і любов /за В.Сухомлинським/. Естетика взаємовідносин між людьми /повага до батька, матері, дідуся, бабусі, братика, сестрички/.

уміння слухати співбесідника, прощати людям їхню необачність, зазнайство - це ті аспекти, які мають бути в полі зору учителя. Краса людських взаємин збереже мир на Землі.

Обґрунтовуючи свою наукову концепцію дослідження, виходимо з того, що в роботі з учнями у процесі вивчення літератури необхідно зважати на потребу в стимулюванні їх творчої діяльності, яка сприяла б естетичному розвитку особистості. Визначальним для дослідження є положення про те, що вивчення літератури - це діяльність розуму і серця, і лише в стимулюванні творчого потенціалу індивіда можуть бути реалізовані навчальні і виховні можливості предмета.

У процесі реалізації системи цілеспрямованих засобів естетичного впливу мистецтва слова на учнів зважимо на зовнішні фактори впливу та внутрішні умови саморозвитку особистості. Ефективність тих чи інших форм і методів естетичного виховання учнів розглядається у взаємозв'язку із національними і загальнолюдськими цінностями, такими як доброта, милосердя, правда, совість, справедливість та ін. Метою педагогічного стимулювання естетичної діяльності учнів є залучення їх до активної роботи над текстом художнього твору, застосування на практиці історико-літературних та теоретико-літературних знань, виявлення творчих можливостей школярів, в результаті чого розкриваються різноманітні аспекти естетичного сприймання мистецтва слова.

Зважаючи на вихідні позиції, посилення ролі художньої літератури в духовному відродженні майбутніх громадян України, г і п о т е з у дослідження сформулюємо так: ефективність процесу естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова значно підвищиться, якщо:

- зміст літературного матеріалу буде добиратись за критері-

ями естетичної значущості, емоційності, з найповнішим використанням різних засобів формування естетичного /праця, природа, людські взаємини/;

- проблему вдосконалення естетичного виховання на уроках літератури розв'язувати шляхом вдосконалення форм і методів керування читацькою діяльністю учнів, в основі якої закладені спеціальні знання і вміння, спрямовані на досягнення естетичного змісту твору;

- у процесі роботи моделюються такі навчальні ситуації, які сприяють виявленню творчих здібностей школярів, забезпечується високе емоційне тло, різноманітність методів викладання та організаційних форм уроків літератури.

Проблема, мета і гіпотеза дослідження визначили для розв'язання такі з а в д а н н я:

1/ вивчити стан естетичного виховання учнів засобами художньої літератури в практиці роботи школи; з'ясувати особливості сприймання учнями емоційно-естетичної інформації художнього твору;

2/ розробити зміст літературного матеріалу і впровадити його в систему навчально-методичних комплектів за критеріями естетичної значущості;

3/ уточнити зміст і структуру естетичного виховання та визначити методичні засади вдосконалення виховного процесу через досягнення загальнолюдських цінностей, відображених у художньому творі;

4/ розробити і експериментально перевірити організацію навчального процесу на уроках літератури, яка забезпечує ефективні умови для естетичного виховання учнів;

5/ реалізувати пропонувану систему естетичного виховання в

навчально-методичному комплекті: програма-підручник-методичний посібник.

Для розв'язання поставлених завдань застосовувалися такі методи дослідження:

а/ теоретичні: теоретичний аналіз проблем естетичного виховання учнів у процесі вивчення української літератури, досягнень сучасної педагогічної, психологічної, літературознавчої та методичної наук; відбір та структурування навчального матеріалу з української літератури у програмах та підручниках, розробка методів і прийомів його презентації в навчальному процесі; статистична обробка результатів дослідження;

б/ емпіричні: спостереження та аналіз уроків літератури в середніх і старших класах загальноосвітньої школи; бесіда з учителями та учнями; анкетування учителів, методистів, аналіз рецензій;

в/ педагогічний експеримент: констатуючий, пошуковий у формі дослідного навчання, формуючий і контрольний/, якісний і кількісний аналіз результатів експериментально-дослідного /проект програми, пробні підручники/ та масового /стабільні програми і підручники/ навчання.

У процесі розв'язання проблеми використовувалися також дані, одержані аспірантами лабораторії /Г.А.Воронцова, В.Г.Шульченко, С.О.Жили, А.В.Градовського/, які виконували під нашим керівництвом дослідження окремих питань.

На захист виносяться такі основні положення проведеного дослідження:

І. Цілеспрямований процес естетичного виховання на уроках літератури ефективний за умови функціонування науково обгрунтованої і реалізованої в програмі, підручнику і методичному посібнику

системи естетичного виховання учнів, в основі якої - поєднання у навчанні змістового, мотиваційного і операційного аспектів, що передбачають засвоєння літературного матеріалу, формування естетичних почуттів, емоцій, розуміння естетичних понять.

2. Розвиток емоційної сфери учнів, як один з важливих аспектів естетичного виховання, здійснюється за допомогою системи форм і методів, спрямованих на досягнення дітьми естетичного багатства літературного твору.

3. Підвищення ефективності естетичного виховання учнів на уроках літератури здійснюється завдяки збагаченню знань учнів про загальнолюдські цінності, відображені в художній літературі, формуванню умінь бачити прекрасне і потворне, комічне і трагічне у стосунках персонажів, у створених автором картинах природи.

4. В умовах експериментально-дослідного навчання досягається належний рівень естетичної вихованості школярів, який виявляється у свідомому розумінні естетичних понять, в умінні оцінювати й аналізувати художні твори і явища дійсності.

Методологічну основу дослідження становлять філософсько-естетичні концепції про сутність естетичних явищ у житті і мистецтві, про відображення в мистецтві духовного життя суспільства і особистості, насамперед моральних стосунків між людьми; положення про вивчення літератури як мистецтва слова в єдності змісту і форми, праці психологів і педагогів з проблеми сприймання художнього твору, законодавчі акти і концепції розвитку загальноосвітньої та вищої шкіл; методологічними орієнтирами поставали ідеї національного і духовного відродження українського народу, провідної ролі художньої літератури як морально-естетичного джерела формування особистості.

Теоретичною основою дослідження стало вче-

ння про закономірності формування духовного світу особистості /Л.В.Бондаренко, Л.М.Дорогова, В.О.Кудін, Т.Є.Старченко/; сутність прекрасного і закони краси /І.А.Зязюн, П.Л.Іванов, В.С.Корнієнко, В.О.Сухомлинський/; вивчення окремих впливів естетичного ставлення - смаків, почуттів, оцінювань /П.В.Симонов, І.О.Синица, П.М.Якобсон та ін./; досягнення в галузі психології художніх здібностей /Н.А.Ветлугіна, Г.С.Костюк, Б.М.Теплов/; вплив мотиваційних факторів на якісне розмаїття навчального процесу /Ш.О.Амонашвілі, П.А.Гальперін, В.К.Демиденко, В.С.Ільїн, О.Я.Савченко, Ю.В.Шаров, Г.І.Щукіна, Д.В.Ельконін/.

Проведене дослідження було розпочато в 1972 році. Воно входило до планової роботи лабораторії методики літератури Інституту педагогіки АПН України, охоплювало широке коло проблем, зв'язаних між собою спрямованість на розробку цілісної системи естетичного виховання учнів у процесі вивчення художньої літератури, і здійснювалося протягом 20 років під керівництвом і за безпосередньою участю автора дисертації.

У ньому виділяємо чотири етапи: 1/ 1972-1975 рр.; 2/ 1976-1980 рр.; 3/ 1981-1986 рр.; 4/ 1987-1994 рр. На всіх етапах дослідження здійснювалося за двома основними напрямками:

- а/ теоретичне обґрунтування системи естетичного виховання учнів у процесі вивчення художньої літератури в 5-11 класах загальноосвітньої школи;
- б/ перевірка ефективності науково-обґрунтованої системи та впровадження її в практику роботи школи.

На першому етапі дослідження /1972-1975 рр./, у період удосконалення літературної освіти, яке відбувалося у контексті загального переходу на новий зміст освіти, нами здійснювалось дослідження проблеми естетичного виховання на уроках літератури в се-

редніх і старших класах. У вдосконалених програмах з української літератури, підручниках було визначено і науково обгрунтовано шляхи естетичного впливу мистецтва слова на учнів, розроблено систему формування /через творчу діяльність на уроках і позакласних заняттях/ естетичного ставлення до відображених в художній літературі трудових і бойових подвигів людей, що дало поштовх для подальшого розвитку естетичної спрямованості курсу, а також зв'язку літератури з життям. Крім того, на цьому етапі здійснювалася робота з питань вивчення рівня і якості знань, умінь і навичок учнів з літератури в різних регіонах України /Київська, Миколаївська, Хмельницька, Черкаська області/ /1, 7, 26, 27, 36, 40, 43, 44, 45, 60, 53, 77/. Основні результати наукових пошуків, окрім публікацій, висвітлювалися автором в наукових доповідях, доповідних записках Міністерству освіти, у виступах перед учителями, методистами, викладачами вузів.

На другому етапі впровадження оновлених програм і підручників /1976-1980 рр./ нами розроблялися проблеми естетичного виховання учнів на уроках позакласного читання, які знайшли відображення в підручнику з української літератури для 4 /5/ класу, який витримав 19 видань, та в монографії "Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури". Експериментальна перевірка структури і змісту уроків позакласного читання та творчої діяльності учнів під час цих занять проводилася у школах Івано-Франківської, Київської, Чернівецької областей.

Результати експериментально-дослідного навчання відображені в публікаціях /35, 41, 42, 46, 55, 78, 80/.

Третій етап реалізації завдань навчання і виховання /1931-1936 рр./ був зв'язаний з розробкою наукових основ методики літератури, протягом якого автором досліджувалися проблеми естетич-

ного виховання учнів у процесі роботи з підручником, посилення творчої діяльності на уроках позакласного читання, позакласних та позашкільних заняттях /7, 8, 9, 10, 12, 17, 19, 20, 49, 50, 59, 62, 67, 71, 81/. Водночас автором було започатковано роботу над підготовкою серії методичних посібників з проблеми естетичного виховання під час сприймання учнями літературного матеріалу у пов'язанні з образотворчим мистецтвом. Крім того, було виконано спеціальне дослідження, присвячене пошукам шляхів, форм і методів естетичного виховання на уроках літератури в 4-5 класах. У центрі уваги – емоційність сприймання як одна із важливих умов активізації творчої діяльності учнів, посилення морально-естетичного виховання.

Паралельно з констатуючим експериментом проводилося вивчення і узагальнення передового педагогічного досвіду. Констатуючий експеримент був організований з метою виявлення рівнів естетичної вихованості учнів /розуміння естетичних понять, умінь оперувати ними; сформованість емоційної сфери; умінь давати естетичну оцінку літературним явищам/. Визначався також рівень сприймання морально-естетичного змісту твору /розуміння учнями почуттів і переживань літературних героїв, мотивів їхніх вчинків, особливостей взаємовідносин персонажів, авторських оцінок зображеного/. У процесі констатуючого експерименту використовувалися різні методи дослідження. Наприклад, для виявлення емоційних реакцій учнів на прочитане пропонувалася методика "розповідь та ілюстрування окремих епізодів твору", для з'ясування того, чи учні розуміють логіку поведінки літературного героя, застосовувалася методика "придумування закінчення" оповідання; з метою визначення того, як учні сприймають емоційну інформацію літературних творів та образотворчого мистецтва, демонструвалися репродукції

картин /школярі повинні були через зовнішні ознаки - позу, міміку, жести, поставу героїв картин охарактеризувати їхній внутрішній стан/; для з'ясування проблеми, чи "бачать" учні авторське ставлення, пропонувалося зіставити кілька репродукцій картин з епізодом, змальованим у літературному творі, і визначити ставлення художників до зображеного. Такі завдання розроблялися до творів, уміщених у підручнику "Українська література" для 5 класу, а також до тем "Г.Квітка-Основ'яненко", "І.Котляревський", "Леся Українка", "Людина і труд".

Констатувачий експеримент показав: учні підліткового віку емоційно реагують на вчинки героїв, співчують тим, хто викликав у них симпатію. Школярам подобаються добрі, чуйні, чесні, сміливі герої, які виступають проти зла, неправди, несправедливості.

Однак уявлення учнів не відзначаються яскравістю, повнотою. Вони фіксують в основному моральні риси героя, але затрудняються в розумінні краси людини внутрішньої і зовнішньої, не вдумуються в мотиви вчинків героїв. Аналізуючи твір, учні дають лише загальну оцінку вчинкам, поведінці героїв /подобається - не подобається/, але при цьому не сприймають відтінки, динаміку переживань персонажа, не вдумуються в мотиви його вчинків.

Експериментальні дані підтверджують, що рівень аналізу художнього твору в 6-7-их класах вищий. Підлітки відмічають окремі форми вираження авторського ставлення /бачення автором портрета героя/. Не зважаючи на те, що автор намагається донести читачеві свої симпатії і антипатії до героїв, функціональна роль автора залишається непоміченою, якщо учитель не проводить відповідної роботи. Неповними, надто збідненими були відповіді учнів старших класів на запитання "У чому моральна краса Шури Ясногорської з роману О.Гончара "Прапороносці"?". Про це йдеться у публікаціях

Формуючий експеримент проводився у Київській, Львівській, Житомирській, Харківській і Хмельницькій областях. Мета його - перевірити й уточнити завдання дослідження, виявити найбільш ефективні форми творчої діяльності учнів, а також основні методичні прийоми, спрямовані на естетичний розвиток особистості. Результати дослідження відображені в працях /55, 59, 60, 61, 62, 80/.

У зв'язку з розробкою нової концепції національної школи і концепції літературної освіти робота над дослідженням проводилась у двох напрямках: 1/ За новими програмами було досліджено пробні підручники з української літератури для 5 і 8 класів. Вихідними позиціями були такі положення: а/ підвищення виховного впливу літератури на школярів з орієнтацією на загальнолюдські та національні цінності; б/ посилення уваги до творчої діяльності над текстом художнього твору, образами, розвитку творчої уяви, образного мислення; в/ удосконалення форм творчої діяльності, з огляду на вміння, рекомендовані програмою для забезпечення глибокого і всебічного оволодіння мистецтва слова /10, 20, 22, 24, 25, 56/.

2. Продовжувалося дослідження проблеми естетичного виховання учнів у процесі вивчення літератури. На основі теоретичних положень і результатів проведеного в школах України формуючого експерименту було вироблено принципово новий підхід до вивчення художнього твору, який передбачав поєднання роботи над літературним твором з образотворчим мистецтвом /картин, виконаних художниками за творами письменників, уміщених у підручнику/. Мета експериментальної роботи - перевірка результативності впливу на естетичне виховання школяра взаємозв'язку між сприйманням літературного

твору й образотворчого мистецтва і уміння практично застосовувати здобуті знання про зміст, форму, художній образ, естетичні категорії; виявлення естетичного ставлення реципієнта до явищ дійсності. Ефективність застосування такого шляху в дослідженні визначалася за допомогою "зрізових" завдань. Результати дослідження відображено в ряді статей з названої проблеми і в методичних посібниках /7, 9, 10, 11, 12, 57, 58, 61/.

На четвертому етапі, який збігався з перебудовою літературної освіти, розробкою її нової концепції /1937-1993 рр./, центральне місце займала проблема естетичного виховання учнів на уроках літератури в середніх і старших класах. У процесі розробки нової програми з української літератури, підручників, методичних посібників до них було визначено сучасні тенденції вивчення мистецтва слова, посилена спрямованість виховання на підвищення духовного, морального як суспільного, так й індивідуального рівня свідомості людини, орієнтація на загальнолюдські та національні цінності, такі, як доброта, милосердя, правда, совість, обов'язок, справедливість, а також зосередження уваги на цінності людської особистості. Виховання за законами краси пронизувало всю навчально-виховну роботу в процесі вивчення літератури в експериментальних класах.

На цьому етапі завершено роботу над створенням нових підручників з української літератури для 4, 5, 8 класів /19, 20, 23/, завершено структурування навчального матеріалу з літератури в середніх і старших класах, який увійшов до навчальних програм /14, 31, 32, 33, 35, 36/. У зв'язку з цим значне місце в дослідженні посіло вивчення і узагальнення педагогічного досвіду для визначення того, як реалізуються на практиці ідеї естетичного виховання учнів, закладені в програмах, підручниках, методичних

посібниках; в яких видах навчальної діяльності /бесіда за питаннями, робота над текстом, словникова робота, бесіда за картиною/ учитель активізує творчу діяльність учнів. Педагогічні спостереження були організовані в школах № 1, № 2 м.Вишневого Київської області, СШ № 1 м.Красилова Хмельницької області, Крюківщинській середній школі Києво-Святошинського району Київської області. Стабільні підручники з української літератури /5, 8 клас/, "Читанка" /4 клас/ були впроваднені й нині діють в усіх школах України.

Підручники "Українська література" для 5 класу та "Українська література" для 8 класу відзначені у 1996 році першою премією Академії педагогічних наук.

Автор ставив перед собою завдання - через мистецтво слова в процесі вивчення літератури збагатити духовний світ школяра, розвивати емоційну сферу учнів як одну з важливих умов здійснення морального й естетичного виховання. Педагогічні спостереження проводились у формі стенографування уроків, бесід з учителями й учнями, ретроспективного аналізу документації /конспекти уроків учителів, творчі роботи учнів/, а також у формі педагогічних щоденників, в яких учителі за розробленою нами схемою записували свої спостереження і висновки з приводу тих чи інших творчих завдань, вправ, фіксували вплив розробленої методики на ідейно-естетичний розвиток особистості.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:
- розроблено цілісну систему естетичного виховання засобами мистецтва слова, реалізовану в програмах, підручниках, методичних посібниках. В основі цієї системи - виховання красою праці, природи, людських взаємин, а відтак формування загальнолюдських цінностей - доброти, милосердя, правди, совісті, справедливості:

- розроблено і впроваджено в шкільне підручникомознавство методичну систему формування спеціальних читацьких умінь, які сприяють активному засвоєнню емоційно-естетичного багатства художнього твору. У цій системі сприймання почуттів і переживань літературних героїв являє собою дієвий шлях розвитку емоційної сфери учнів, виховання їхніх естетичних почуттів;

- уперше започатковано в Україні створення навчально-методичних комплектів підручник-посібник з творами образотворчого мистецтва за сюжетами літературного матеріалу, вміщеного у підручнику, та методичними рекомендаціями, спрямованими на естетичне осягнення художнього образу.

Т е о р е т и ч н е з н а ч е н н я дослідження полягає в тому, що розроблені теоретичні засади і шляхи реалізації системи естетичного виховання учнів засобами художньої літератури, які включають визначення психолого-педагогічних, філософських і культурологічних аспектів естетичного виховання у процесі вивчення української літератури як виду мистецтва; запропоновано моделювання основних елементів системи /повднання естетичних і художньо-практичних знань, сукупність способів і досвіду художньо-творчої діяльності, емоційно-естетичне ставлення до дійсності і мистецтва з позицій загальнолюдських цінностей/. Одержані результати дослідження важливі для кардинального оновлення змісту, форм і методів естетичного виховання, створення цілісної системи формування культури почуттів, через які формується національний світогляд і національний ідеал.

П р а к т и ч н е з н а ч е н н я дослідження:

- розроблено, перевірено в процесі широкого дослідного навчання і впроваджено в масову практику шкіл України цілісну систему естетичного виховання учнів засобами художньої літератури.

іона закладена у навчальні програми з української літератури для 5-II класів загальноосвітньої школи, які мають нову структуру, включають нові імена і твори незаслужено забутих письменників, у них визначено основні естетичні поняття, які формуються у процесі вивчення літератури, теоретичні відомості, під час опрацювання і практичного застосування яких активізується емоційна сфера учнів, виховання їхніх естетичних почуттів /30, 31, 32, 33, 14, 85, 86/;

- створено навчально-методичні комплекти /програма-підручник-наочний посібник та методичні рекомендації для вчителів/ для 5 класу та за творчістю окремих письменників, а також комплекти картин з методичними рекомендаціями тематичного плану, які спрямовані на поліпшення естетичного виховання школярів і впровадженні в загальноосвітні школи України / 7, 8, 9, 10, II, 12, 19, 33/;

- створено і впроваджено в загальноосвітні школи України підручник "Українська література" для 8 класу;

- Видано монографії /1, 2, 3, 4, 6/, у яких викладено теоретичні засади естетичного виховання та загальні методичні рекомендації, які використовують вчителі, методисти, студенти педагогічних вузів;

- розроблено під керівництвом і за безпосередньою участю автора дослідження нову Концепцію літературної освіти в Україні, яка розкриває завдання, зміст, структуру літературної освіти, починаючи від материнської школи і закінчуючи підготовкою фахівців у вузі /87, 88, 89/.

Обґрунтованість і вірогідність наукових результатів і висновків дисертації визначаються тим, що її принципові положення відповідають меті і завданням прове-

деного дослідження, в основу якого покладені принципи об'єктивності, всебічності, а теоретичні і практичні результати одержані адекватними їм методами і підтверджені аналізом цілого ряду наукових джерел, системою обґрунтованих фактів і матеріалів.

А п р о б а ц і я дослідження і впровадження його в шкільну практику здійснювалося шляхом експериментального і дослідного навчання з наступною масовою перевіркою його ефективності. Програми та навчально-методичні комплекти з української літератури для 5-11 класів апробувалися в усіх регіонах України і одержали позитивну оцінку з боку вчителів, методистів, викладачів вузів.

Підручники з української літератури для 5 і 8 класів проходили експериментальну перевірку як пробні в школах Київської, Хмельницької, Львівської та Івано-Франківської областей. Після затвердження Міністерством освіти підручники були введені в школи України як стабільні.

Основні публікації автора були схвалені і рекомендовані Міністерством освіти України /1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 31, 32, 33/ як методичні посібники для вчителів і студентів педвузів. Монографії "Естетичне виховання учнів у процесі вивчення української літератури", "Уроки позакласного читання в старших класах" рекомендовані Міністерством освіти України для використання учителями, студентами педагогічних вузів, бібліотекарями.

За матеріалами дослідження і його проміжними результатами автор виступала з науковими доповідями і повідомленнями на коливних всесоюзних конференціях у Москві /1973 р./, Єревані /1977 р./, Тбілісі /1978 р./, Калінінграді /1981 р./, у Херсоні на Міжнародній конференції з естетичного виховання /1991 р./;

на українсько-канадській конференції у м. Києві, Івано-Франківську, Львові /1992 р./; на запрошенні Ладіславського дослідного інституту педагогіки і психології у м. Прагаві в Чехословаччині /1999 р./; Всеукраїнському семінарі савідуючих кабінетами обласних ІУЗ /1994 р./, на звітних наукових конференціях НДІ педагогіки АПН України та численних науково-практичних конференціях, що проводилися обласними управліннями народної освіти та обласними ІУЗ.

У дослідженнях автора значна увага приділялася проблемі змісту й структури літературної освіти /26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34/; повернень забутих імен і творів письменників /15, 16, 32, 33/; плануванню навчального матеріалу з української літератури /14, 35, 36/; системі уроків позакласного читання /2, 4, 63/; виразному читанню художнього твору /19, 20, 21, 56/; розвиткові творчої діяльності учнів під час вивчення літератури, вихованню почуттів засобами мистецтва слова /8, 9, 10, 55, 60/.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА СЛОВА

У підходах до реалізації експериментальної системи естетичного виховання виділяємо чотири аспекти, які слугуватимуть теоретичними засадами нашого дослідження: філософський, психологічний, культурологічний і методичний.

Філософський аспект передбачає короткий огляд в узагальненій формі концепцій представників ідеалістичної і матеріалістичної естетики стосовно сутності естетичних явищ. Ідеалісти вважали красу як вічну і незмінно ідеальну.

Найсильніший вплив на ідеалістичну естетику мали Платон і Гегель. Старогрецький філософ Платон, наприклад, зазначав, що дитина народжується з ідеєю краси в душі поряд з ідеями добра та істини, а з допомогою виховання ці ідеї входять у свідомість дитини. Погляди Платона і Гегеля на естетику стали аксіомою у визначенні краси як головного естетичного явища, а його основний зміст як науки є мистецтво. Красу вони возвели в абсолют, підняли над усіма естетичними явищами. Водночас відбувалася абсолютизація мистецтва як форми суспільної свідомості.

І.Кант та І.Фіхте - представники суб'єктивно-ідеалістичного напрямку - теж абсолютизували красу і мистецтво як форму її вираження. Однак вони вважали прекрасне вродженим, а його вияв - наслідком творчої роботи суб'єктивного духу.

Представники матеріалістичної теорії /Д.Дідро, М.Чернішевський/ стверджували, що об'єктом естетики як науки є прекрасне, а формою його втілення і виявлення - мистецтво. Водночас вони бачили красу в реальній дійсності, що існує незалежно від людини. Д.Дідро бачив її, наприклад, у співвідношенні предметів, М.Чернішевський писав, що прекрасне-це саме життя. Представники естетичної думки демократичного напрямку намагались побачити красу в житті, наблизити мистецтво до народу і використати красу для класової боротьби.

Український філософ Г.Сковорода стверджував, що основою діяльності людини є її дух, думки, серце. Коли в людини дух веселий, думки спокійні, серце мирне, то все тоді щасливе, мирне, блаженне.

Марксистсько-ленінська естетика подала своє тлумачення естетичного. Матерія - первинне, а відчуття, свідомість - вторинне. Від живого споглядання до абстрактного мислення - такий

шлях пізнання істини. Основою пізнання є суспільно-історична практика, в процесі якої діалектично переплітаються живе споглядання, абстрактне мислення і практична діяльність.

У тому, що людина і природа не протилежні одне одному, а складають єдиний комплекс діалектично зв'язаних явищ - це так, але виникає сумнів у тому, як же бути з духовними цінностями, такими, як свідомість, совість, доброта, милосердя. Це стан душі людини, який не вимірюється матеріально. Звичайно, цей стан може рухатися, втрачатися, відновлюватися, відроджуватися.

Філософи і естетики, даючи визначення естетичного, стверджують, що естетичне є об'єктивно існуюча властивість матерії, її особливий стан, зумовлений діалектичним розвитком речей і явищ реального світу, що постійно змінюється співвідношенням змісту і форми.

Естетичний стан матерії існує об'єктивно, незалежно від сприйняття чи несприйняття цього стану людиною. І в цій об'єктивності естетичного стану матерії криється гістологічне коріння розвитку в людині емоційного начала, і взагалі естетичного ставлення до дійсності. Виникає необхідність переглянути ці твердження і визначення, оскільки сьогодні говорять і пишуть про душу, її стан, наявність її в людині і вихід з неї. Але ця проблема філософська.

Отже, об'єктом естетики є вся реальна дійсність і творча діяльність людини, а предмет її як науки є сутність і закономірність розвитку естетичного в природі, суспільстві, людській діяльності.

Естетика тісно пов'язана з філософією і розвивається разом з нею. Обидві ці науки мають спільні методологічні положення. До них відносяться:

а/ ідея розвитку співвідношення форми і змісту речей та явид дійсності у відповідності із законами діалектики, як стверджують учені;

б/ вияв естетичного в системі "природа-суспільство-людина" /В.Лихачев/, у результаті взаємодії компонентів якої відбувається перетворення об'єктивно-естетичного в естетичне для людини, адатної відобразити це явиде у своїй свідомості;

в/ формування в кожній людині естетичного ставлення до дійсності і мистецтва;

г/ естетичні і художні явища завжди існують, як цілісний образ, як органічне поєднання форми і змісту, де зміст виконує правильну роль стосовно форми;

д/ методологічно важливою для естетики є вимога естетичного освоення навколишнього з допомогою різноманітних видів діяльності, у методиці літератури передусім через творчу діяльність школярів.

Естетичне органічно поєднане з усіма різноманітними явищами дійсності. У природі, наприклад, воно виявляється в природних явищах, у суспільстві - з явищами мови, виховання, ідеології, праці, науки, культури, моралі, політики, права тощо. Усі ці явища мають естетичний аспект і викликають у людини певне естетичне ставлення. Єдність форми і змісту в природі, суспільному житті, в мистецтві, у тому числі в художній літературі, відображаються в естетичних категоріях прекрасного, піднесеного, потворного, трагічного, комічного. Необхідність оперувати цими категоріями в тексті доповіді викликає потребу розкрити їх сутність /1, 3, 35, 38, 45, 48/.

Естетики стверджують, що явища реального світу, їх зміст і форма розкриваються за певними законами, які відображені у від-

повідних категоріях. Зміст і форма, їх співвідношення у кожному конкретному випадку викликають у людини естетичні відчуття, переживання, певний психологічний стан. Співвідношення змісту і форми вицеляються і закріплюються в естетичних категоріях. Так, наприклад, гармонійне, повноцінне поєднання змісту і форми літературного твору відображається категорією прекрасного. Антиподом прекрасного є потворне. Естетичні категорії можуть бути класифіковані за контрастом протилежності і разом з тим за природною близькістю. Прекрасне і потворне - категорії протилежні, але й спільні за своєю природою. Прекрасне, руйнуючись, перетворюється у потворне, а з руїн потворного, що своє відкидає, виростають пагони прекрасного.

Трагічне і комічне - протилежні, але вони й єдині. Трагічне в житті і мистецтві часто органічно співіснує з комічним. А воно в свою чергу нерозривно зв'язане з трагічним. На це зважимо під час аналізу художнього твору. Естетичні переживання людини у процесі сприймання мистецтва слова детерміновані об'єктивними естетичними явищами. Одночасно кожна індивідуальність залежно від життєвого і естетичного досвіду, особливостей нервової системи, загального розвитку, особистісних якостей суб'єктивно, по-своєму сприймає, наприклад, явище мистецтва слова, дає йому свою естетичну оцінку. У цьому, як зазначає Б.Т.Дихачов, "виявляється закон естетичного сприймання: єдності об'єктивного і суб'єктивного, загального освоєння естетичного предмета людьми і своєрідності індивідуального переживання, його естетичної оцінки".¹

Найсильніші і багаті почуття виникають в учнів під час

¹ Дихачев Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников. - М.: Просвещение, 1935. - С. 13.

сприймання ними гармонійного поєднання змісту і форми речей в реальному світі та відображених у мистецтві. У художній літературі викликає піднесені естетичні переживання в учнів той літературний твір, який являє собою досконале поєднання ідейного змісту і художньої форми. Відображене у ньому прекрасне усвідомлюється як справжня духовна естетична цінність. Воно підносить людину, її духовні сили. Коли ж людина зустрічається зі злом, прекрасно відображеним у літературі, то така "краса" оцінюється як низьке, потворне, викликає гнів, обурення і тим самим виконує свою мистецьку функцію.

Категорія прекрасного розглядається як основна, головна, бо прекрасне займає важливе місце в житті людини. Відображаючи об'єктивні явища в природі, суспільстві, прекрасне стоїть поряд з іншими естетичними категоріями і нерозривно зв'язане з протилежним естетичним явищем потворного. Потворне є антиподом прекрасного. Воно виникає як самостійна деформована сутність, або це як розпад прекрасного, гармонійного. Ця проблема розглядається у монографії "Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури".

Упродовж десятиліть у радянській системі виховання основна функція мистецтва і художньої літератури як його виду зводилася до пізнання її участі в ідейній боротьбі. Але в мистецтві є ще такі важливі функції, як гедоністична /здатність давати людям насолоду і радість/ та комунікативна /служити засобом спілкування між людьми/. Остання набирає особливо великої уваги сьогодні, коли так важливо виховати в наших дітей любов і повагу до національної /рідної/ літератури, а також до літератур народів світу.

Мистецтво являє собою форму естетичної діяльності людини,

воно створюється за законами краси. І дітей наших ми вчимо жити й творити за законами краси.

Як теоретичні засади в естетиці виділено такі закони краси, які виявляються у художній творчості /В.С.Корнівко/:

1. Гармонія як загальний естетичний закон пронизує все мистецтво. Так, скажімо, в художньому творі гармонія /відповідність/ між змістом і формою являє собою ознаку досконалості. Класичні зразки художніх творів підтверджують цю думку. Закон гармонії виявляє себе в типізації та індивідуалізації в художньому творі, а також у єдності виразного і зображуваного, об'єктивного і суб'єктивного.

2. Естетичний закон міри постає також як одна з основ художньої творчості. Він виявляється у співвідношенні естетичного та утилітарного. Існують найрізноманітніші художні засоби для умовного - гумористичного, сатиричного, трагедійного, героїчного відображення життя. Зодночас естетичний закон міри вимагає, щоб мистецтво відображало правду життя. Міра у мистецтві виявляє себе у різноманітності видів і жанрів.

3. Закон пропорційності, симетрії й ритму як загальний закон краси. Насамперед звертаємо увагу на композицію художнього твору. Тут виявляється як пропорція і симетрія, так і диспропорція й асиметрія. Таким чином, закони краси становлять ту основу, на якій розгортається художня діяльність людини.

Психологічний аспект. Якто філософи стверджують, що міра - це закон краси, то психологи відзначають, що міра, яка допомагає людині знаходити істину, добро і красу - це сама людина /В.В.Клименко/. Почуття створюють зміст міри, у якому втілено здобуті людиною відповідно до почуттів: істини, критерії добра, чуттєві еталони краси. Способи впливу на емоції

людини визначаються природою емоційного стану. Ніщо так не збуджує емоцій, як визначена мета, досягнення якої стало органічним потребою людини. Емоції не можуть існувати без потреб /П.В.Симонів/. Якщо мистецтво викликає емоції, то вони є наслідком потреби. Потреби, які задовольняються мистецтвом, належать до соціальної сфери і характеризуються особливою стабільністю. Порівняно з іншими потребами вони рідко змінюються, бо є потребами пізнання, з якими зв'язані майже всі напрямки і форми людської діяльності. Читачи художній твір, де змальована трагічна доля героя, читач відчуває емоції, викликані потребою справедливості стосовно героя твору, його долі, - емоції негативні. Сприймаючи стосовно цього ж героя сутність справедливості, правди, добра, читач відчуває позитивні емоції: насолоду, співпереживання. Такі почуття, викликані від сприймання мистецтва, Арістотель назвав катарсисом, а Гегель - "теоретичною розробкою". Емоції, викликані сприйманням мистецтва, стимулюють розумову діяльність. Мистецтво опосередковано виховує. Насамперед виховується інтелект, а вже потім уміння думати про категорії добра і зла, доброти і жорстокості, милосердя і черствості, справедливості і несправедливості. Естетичне виховання замінює нерозвинені, а інколи й низькі потреби людською потребою спілкування з красою в усіх її виявах.

Вища нервова система, ядром якої є вітальні /"біологічні"/, соціальні та ідеальні /творчо-пізнавальні/ потреби, є, за висловлюванням В.І.Вернадського, великою планетарною і космічною силою серед інших сил.

Зупинимся на потребі творчо-пізнавального характеру і діяльності свідомості та неусвідомлених виявах вищої нервової діяльності людини.

Вища нервова діяльність людини включає свідомість, підсвідомість і надсвідомість. Підсвідомість немов би захищає свідомість від надмірного перевантаження, а надсвідомість, її діяльність /творча інтуїція/ виявляється у вигляді першопочатків творчості, які не контролюються ні свідомістю, ні волею. Взаємодія надсвідомості і свідомості є виявленням утворення нового на рівні творчої діяльності людини. Важливе значення в процесі сприймання творів мистецтва має їх вплив на надсвідомість читача /глядача/, що передбачає співтворчість суб'єкта. Процес співтворчості дає насолоду і в той же час робить видатний твір мистецтва джерелом найрізноманітнішої інформації, яку бере з нього кожний читач /глядач/.

До надсвідомості адресовані шедеври літератури, живопису, які специфічною мовою образів несуть "повідомлення" художника, яке К.С.Станіславський назвав надзавданням художнього твору. Мистецтво слова дає нам можливість побачити навколишнє очима художника, зіставити своє сприймання зі сприйманням іншої людини, виникнути у світ його внутрішнього буття. Воно є різновидністю пізнання дійсності в такому плані, в якому її іншим способом досягнути не можна. Тут ми бачимо пізнавальну функцію співпереживання. Людина здатна до співчуття, співпереживання, жалю.

У процесі створення художнього твору задіяні свідомість, підсвідомість, надсвідомість, які взаємодіють між собою в різноманітних формах. Надсвідомість збагачує себе матеріалом для своєї діяльності і в цілком усвідомленому досвіді, і в підсвідомості. Що ж стосується процесу сприймання художнього твору, то повідомлення художника впливає лише на свідомість, але й водночас на підсвідомість і надсвідомість читача. Здатність мистецтва впливати на підсвідомість і надсвідомість характеризує одну з

Його рис. Художнику не треба логічно доводити те, що він зображує: ні подій, ні художніх образів. Він розкриває істину в почуттєвій формі /Г.Гегель/. Критерієм художнього пізнання в мистецтві служить правда. Процес сприймання мистецтва глибоко діалектичний. Інформація, відображена в художньому творі, не лише задовольняє відповідні потреби читача /глядача/, але й пробуджує, формує їх. Іноколи читач, взявши книжку для відпочинку, розваги, прочитавши її, буває схвилюваний, приголомшений правдою про життя, про людей, про добро і зло. У цьому і виявляється виховна функція мистецтва слова, його здатність збагачувати, розширювати і підносити сферу людських потреб, а емоції, які їх супроводжують, є доказом наявності чи відсутності цих потреб, але не самоціллю художнього впливу. Якщо навчання спрямоване лише на свідомість учня, виховання, як і мистецтво, покликане впливати на підсвідомість і напівсвідомість реципієнта. Справжня вихованість передбачає не лише знання норм, дотримання правил, прийнятих у суспільстві, неможливість порушити принципи, що стали регулятором дій і вчинків. Крім того, у процесі виховання незрівнянно велика, ніж під час навчання, індивідуалізація виховного впливу, оскільки кожний учень - унікальна і неповторна особистість, сформована вихователем.

Культурологічний аспект передбачає вивчення художньої літератури у зв'язку з іншими видами мистецтва в контексті національної і світової культури і на цій основі естетичне виховання школярів. Під словом культура ми розуміємо все те, що має людина чи громада людей не від природи, а вже від власного розуму і власної творчості /за Д.Антоновичем/. Її культура матеріальна і духовна. До духовної культури належать і художня література. У культурі духовний розвиток думки, віру-

вань і релігії, освіти словесної та музичної творчості дають зміст новим наукам: історії філософії, історії естетики, історії релігії, історії освіти, історія мови, історії літератури, історії музики. Основні галузі культури, такі, як матеріальна, духовна та суспільна, переплітаються.

Треба мати на увазі, що розвиток кожного народу відбувається у процесі постійних взаємовідносин різних народів і постійного перехреснування культурних впливів. І чим більше народ сприймає культурні впливи, вбирає в себе, перетворює і розвиває далі, тим цей народ культурніший. Висока культура українського народу зумовлюється тим, що він упродовж кількох тисяч років свого передісторичного життя сприймав впливи тих народів, які протягом тисячоліть проходили через українську землю, або входили в суспільські стосунки чи межували з українською територією. Можна говорити про європейську культуру, до якої належить український народ, і про культуру азіатську. Взаємне проникнення різних культурних впливів у різних місцях і в різних народів дає різні наслідки. Образ людської культури надзвичайно багатогранний, що зумовлює багатство загальнолюдської культури. Культура європейських народів має багато спільного в своїх засадах, але у кожного народу є і своя багата культура. Культури Англії, Франції, Німеччини, України досить відмінні, але й вони мають багато спільного, що відрізняє їх, скажімо, від культури азіатської. І європейська, і азіатська культури надзвичайно багаті і різноманітні. І все це багатство культур має неціненне значення в естетичному вихованні школярів. Учні дізнаються про ці культури з уроків історії, образотворчого мистецтва, музики і співів, літератури.

Українська література є складовою частиною української культури. Український народ, який віками не мав своєї власної держа-

ви і був поділений між іншими державами, мав на собі вплив різних культур. Виробилися відмінності в культурі серед великих груп українського народу. Одна - це Карпати і підгір'я, а друга степ і лісостеп /Д.Антонювич/.

Величезний скарб української культури - це народна пісня. Пісні вивчаються на уроках літератури, музики і співів. Слід взяти до уваги, що цей вид усної народної творчості змінювався впродовж століть. Наприклад, пісня XV століття, козацького періоду, була зовсім інша, ніж пісня козацького періоду.

Щоб зрозуміти культуру нашого народу, потрібно знати закони, за якими ця культура розвивається, зрозуміти, що в ній є нове, ознайомитися також треба з історією української культури, а це вже предмет іншого дослідження. Важливо відзначити, що М.Костомаров у своїй праці "Дві руські народності" зазначав, що українці прагнуть "одухотворити весь світ", вони люблять природу, біля хати саджають лісові дерева так собі, для краси, тому й українська поезія невіддільна від природи, вона робить природу учасницею радості й горя людської душі, все, що є навколо, дихає, мислить, відчувається разом з людиною, розмовляє з нею чарівним голосом, переживає разом з нею.

Український народ у своїй ментальності має високорозвинене почуття краси, і не лише споглядання її, а й творення. Про це свідчать архітектурні ансамблі, храми, що збереглися до наших днів, твори живопису, графіки, скульптури. В них - втілення людського уявлення про красу, досконалість, завершеність форми і змісту.

Проблема поєднання рідної української і загальнолюдської культури розв'язується через залучення дітей до національної культур, літератури, звичаїв, традицій, історії, історичної

батьківщини, духовних і морально-естетичних цінностей. І все це у взаємозв'язках із світовою культурою. Культура є визначальною ознакою людської діяльності. Вчинки людей можна оцінити лише в контексті їхньої культури. Необхідність культурологічного підходу до літературної освіти зумовлена тим, що загальна культура народу, нації визначається передусім культурою її мови, яка є формою збереження і творення національної духовності й культури.

"Важливо зрозуміти механізм дії естетичного виховання в культурі, - зазначає І.А.Зязки. - В цьому зв'язку уявляється недостатнім визначення естетичного виховання як функції культури, хоч воно й не позбавлене наукового смислу: виховання в цілому є частиною культури, а культурний процес формує особу, всебічно впливаючи на неї".¹

Література є продуктом культури і невід'ємною її складовою частиною. Сьогодні культура і література об'єднані на засадах духовних цінностей кожної людини і всього суспільства.

Як бачимо, культурологічний аспект в естетичному вихованні відкриває широкі можливості для всебічного виховання молоді.

Розробляючи методичний аспект теорії естетичного виховання, ми спирались на ряд принципових філософсько-естетичних і психолого-педагогічних вихідних позицій. Перша ґрунтується на тому, що художня література відіграє провідну роль у цілеспрямованому педагогічному впливі на естетичне становлення особистості дитини. Лише залучення учнів до різноманітної творчої діяльності на уроці та в позаурочний час здатне розвинути їх сенсорну сферу, забезпечити глибоке усвідомлення естетичних явищ, виробити уміння розуміти справжнє мистецтво, красу природи і красу людських взаємин.

---

¹ Зязки І.А. Культура і культурна політика. //Рідна школа. - 1994. - № 12. - С. 25.

Друга вихідна позиція теорії естетичного виховання полягає у наданні великого значення явищам краси: піднесеному і прекрасному. Розглядаємо цю позицію не з погляду соціально-класових умов життя, класової боротьби, а як умову формування у дітей естетичного ставлення до мистецтва. Упродовж багатьох десятиліть мета естетичного виховання була спрямована на формування морально-естетичного комуністичного ідеалу. у зв'язку з цим змінюється й естетичний ідеал, який ми нині формуємо в учнів. Потрібно з раннього дитинства формувати стійкі і змістовні уявлення про демократичне суспільство, вільну людину в ньому, про гуманні стосунки між людьми.

Процес формування життєво важливого естетичного ідеалу, естетичне ставлення до суспільних ідеалів вимагає чутливого підходу до дитячої особистості, уміння уважно спостерігати, аналізувати, робити висновки, бачити складну роботу, яка відбувається в свідомості дітей. Таке уважне ставлення до учня буде сприяти зміцненню його моральних сил, формуванню естетичних ідеалів.

Естетичний ідеал учнів, їхнє ставлення до суспільного ідеалу формується в двох аспектах. Перший - це той, упродовж якого забезпечується вироблення у дітей відтворюючих соціальних установок за допомогою вербально-зображувальних засобів. Під час читання художньої літератури, бесіди за текстом твору, повіднання цієї роботи з бесідою за картиною, а також спілкування з учителем, товаришами у школярів формуються уявлення, поняття, образи, зв'язані з суспільним життям, а також мотиви поведінки.

Другий аспект формування естетичного ідеалу - це практичне втілення естетичних прагнень у життя. Формування естетичного ідеалу засобами художньої літератури - це довготривалий процес. Потрібно з перших уроків формувати в учнів уявлення про нову людину

в новому суспільстві, про нові стосунки між людьми, загальнолюдські цінності, і все це здійснювати за допомогою цікавих форм роботи, ефективних методів навчання залежно від віку школярів.

ЗМІСТ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова в Україні в 70-ті роки розроблялася недостатньо, переважно на суто практичному рівні, в процесі позакласної та позашкільної роботи /Ю.Л.Львова, М.М.Машенко, К.О.Ходосов/. Вибравши проблему, мало досліджену в методиці літератури, - естетичне виховання красою трудових і ратних подвигів, відображених у художній літературі, - ми включили її до плану роботи лабораторії методики літератури НДІ педагогіки в 1972 році. Експериментальна перевірка положень дослідження показала, що у процесі вивчення літератури здійснюється естетичне виховання, удосконалюється естетичне сприймання, розвиваються естетичні смаки, формуються уміння й навички бачити прекрасне в життєвих явищах і творити його своєю працею. У публікаціях /1, 7, 35, 36, 37, 38, 39/ робиться висновок про те, що система знань з літератури, яка включає усвідомлення краси ратних і трудових подвигів, зумовлює високий рівень активних естетичних позицій особистості, життєву естетичну потребу в них. Для того, щоб забезпечити максимальну допомогу літератури в перетворенні труда у фактор естетичної потреби для молоді, необхідно: а/ давати вичерпну інформацію під час класних і позакласних занять з літератури про естетичний зміст праці; б/ залучати шкільну молодь через художнє слово до естетики праці, розкривати перед нею значення праці для кожної людини окрема і для держави.

Під час розв'язання поставлених завдань за пропонуваною методикою визначалися шляхи вдосконалення керування процесом сприймання учнями відображених у художній літературі трудових і бойових подвигів, вироблення у школярів естетичного ставлення до праці. Шляхом експериментальних досліджень естетичного сприймання учнями праці встановлено, що літературна екскурсія на виробництво є однією із найбільш ефективних форм позакласної роботи. Вона сприяє засвоєнню відповідних категорій естетики: прекрасне - потворне, піднесене - низьке, формує естетичне ставлення до праці, людини-трудівника, розвиває художнє мислення, забезпечує зв'язок літератури з життям.

У працях /40, 41, 42, 44, 45, 46/ дається висновок про те, що підвищення ефективності педагогічного керування процесом естетичного ставлення до праці досягається шляхом сприйняття й усвідомлення краси творчої праці під час вивчення художнього твору, закріплення одержаних знань під час бесід за творами для позакласного читання, використання одержаних відомостей в оцінних судженнях про красу праці, сприйнятої учнями під час екскурсії. Усі ці умови створюють оптимальний фонд знань, сприяють керуванню процесом сприймання учнями краси праці. У старшокласників формуються уміння використовувати одержані знання в естетичному оцінюванні, розвиваються здібності сприймати красу праці, відображену в мистецтві, розуміти й оцінювати прекрасне і потворне в житті, розвивається бажання створювати красу власною працею.

Систематичне оволодіння знаннями основних категорій естетики, формування умінь оцінювати художній твір і явища дійсності позитивно впливають на засвоєння учнями таких естетичних категорій, як прекрасне, героїчне, піднесене, вироблення естетичного ставлення до мистецтва слова. Це - одне із найважливіших завдань

естетичного виховання засобами художньої літератури, розв'язання якого сприяє формуванню творчої особистості.

Шкільний курс літератури сприяє формуванню рис героїчного, яке найповніше розкривається у зв'язку з іншими категоріями естетики: прекрасним, піднесеним, трагічним. Завдання виховувати молоде покоління на прикладах бойових подвигів може бути успішно розв'язане лише в органічному поєднанні всіх форм класної і поза-класної роботи з літератури, серед яких особливу роль відіграють екскурсії по місцях бойової слави.

У публікаціях /41, 42, 43, 50/ послідовно розкривається зміст, форми і методи естетичного виховання. У процесі аналізу художнього твору накреслюється система запитань і завдань, що ведуть від часткових до загальних суджень про красу людини в праці. Під час опрацювання твору, який художньо відтворює красу самої праці і людини в ній, доцільно розробляти детальні завдання і прагнути до того, щоб учні, готуючись до відповіді, знову перечитували твір, знаходили відповідні епізоди в тексті, робили нотатки. Кожне завдання спрямоване на розвиток творчої уяви, емоційного і логічного мислення. Висловлюючи свої емоційно-естетичні судження в усних відповідях і письмових роботах, учні готуються до сприймання краси праці і людини-трудівника, відображених у художній літературі, і в реальній дійсності, до самостійності і критичності мислення. Шлях до закріплення естетичних знань прокладається через систематичне і наполегливе навчання не лише розуміти прекрасне, але й втілювати його в життя.

Результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що розроблена методика сприяє підвищенню рівня формування естетичних понять, ефективно^{ше} застосуванню їх учнями в практичній діяльності.

Дослідження проблеми естетичного ставлення учнів до праці і бойових подвигів, відображених у художній літературі, дало можливість внести зміни в анотації до діючих програм, підручника, підготувати ґрунт для створення монографії та спеціальних методичних посібників /1, 8, 9/.

Нами розроблено одну з перших спроб у методиці української літератури - розглянути позакласне читання творів мистецтва слова як дієвий засіб естетичного виховання учнів. У монографії "Уроки позакласного читання в старших класах" та ряді публікацій /2, 4, 11, 13, 14, 63/ позакласне читання, як і класне, розглянуто як джерело духовного збагачення, оскільки читання не повинно зводитись лише до вміння читати, хоч це також дуже важливо, а має розвивати дитину розумово, морально й естетично. "Вміти читати - означає бути чутливим до змісту й краси слова, до його найтонших відтінків, - зазначав В.О.Сухомлинський. - Тільки той учень "читає", в свідомості якого слово виграє, тріпоче, переливається барвами і мелодіями навколишнього світу. Читання - це віконце, через яке діти бачать і пізнають світ і самих себе".¹ У публікаціях /2, 7, 15, 16, 40/ розкривається копітка робота над словом - це "подорожі" до живого джерела думки, відчуття через красу мови емоційного забарвлення слова, "подорожі" у світ природи. Найважливіше у цій роботі - торувати шлях до серця дитини від прочитаного до усього слова і від живого слова, що увійшло в духовний світ читача, до юнцяки. Особливої уваги надаємо емоційно-естетичній підготовці до читання.

Результати дослідного навчання дозволяють виділити в старших класах такі типи уроків позакласного читання: вступні, біб-

---

¹ Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5 т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т. 3. - С. 194.

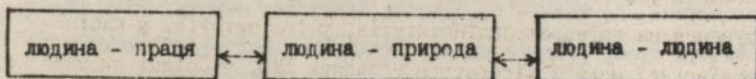
лістечні, уроки роботи над художнім твором і підсумкові. Не менш важливою проблемою в цій роботі є оволодіння рідною мовою через читання, бо мова - то духовне багатство народу. Коли дитина відчує красу рідного слова, пізнає тонкощі рідної мови, тоді її розум буде сприйнятливіший до оволодіння мовами інших народів, тим серце її активніше сприймає красу слова.

Через художнє слово учні оволодівають культурою рідної мови, а водночас і духовною культурою. Найважливішим засобом впливу на читача, облагороджування його почуттів, думок, переживань є краса і велич, сила і виразність рідного слова. Тому вперше у підручникову літературу ми включили в доступній формі матеріал про опанування учнями основних засобів виразного читання, таких, як темп читання, пауза, інтонація /13, 19, 23, 33, 56, 59/.

Через засоби виразного читання виховується естетичне чуття мови, її відтінків. Відтак важливо відзначити естетичний відтінок слова учителя, який В.О.Сухомлинський назвав найтоншим ключиком не тільки до емоційної пам'яті, а й до таємничих глибин мозку. Учні дуже сприйнятливі до словесних образів, вони люблять брати участь у роботі гуртків художнього читання, драматичних. Крім того, емоційно-естетичне відчуття краси слова вони виявляють в активній творчості: пишуть вірші, оповідання, казки. У поетичних творах хлопчиків виявляється інтелектуально-світоглядна оцінка навколишнього, дівчатка ж більше висловлюють в особистій творчості почуття любові до природи. Їхні твори відзначаються витонченістю, емоційністю.

У процесі дослідження й експериментальної перевірки одержаних результатів визначилися ще два напрямки, за якими потрібно було вносити зміни в діючі програми і підручники, а також закладати у нові. Це виховання естетичного ставлення до природи

та естетики людських взаємин. Отже, вимальовується взаємозв'язок у таких аспектах:

Беручи за основу цей взаємозв'язок, покажемо, як подаються завдання, спрямовані на естетичне виховання учнів, у програмах, підручниках, методичних посібниках.

Вперше в Україні учителі мають можливість творчо користуватися трьома варіантами програм з української літератури. Один із них, за яким зараз працюють майже всі школи України, створений дисертантом у співавторстві з О.М.Бандурою. Дослідно-експериментальна перевірка проекту програми проводилась у три етапи. На першому експериментувалась модель програми, видана ротапритним способом у 1967 році і надіслана в обласні інститути удосконалення учителів. Після одержаних зауважень проект був докладно перероблений, подана нова періодизація літературного процесу, введено чимало нових творів письменників, додано нові розділи. Щоб посилити виховний вплив художньої літератури на учнів, в анотації до творів було включено тези такого змісту: прекрасне і потворне у взаєминах між людьми, краса стосунків між батьками і дітьми та іншими членами родини, естетика природи.

Дослідно-експериментальною перевіркою програми було охоплено 15 областей України, 3679 шкіл, 24919 учителів. У процесі дослідного навчання апробувалися: обсяг твору; відповідність його віковим особливостям учнів; виховна спрямованість матеріалу, його естетична значущість; дцільність добору тих чи інших авторів; прийнятність структури програми учителями. Під контролем було 20 шкіл в 10 районах різних регіонів України /Запорізька, Київська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Полтавська,

Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області/.

На другому етапі експерименту за нашим проектом почали працювати майже усі школи України, водночас він проходив повторне рецензування на кафедрах педінститутів, університетів, у кабінетах української мови і літератури обласних ІУВ, у Спілці письменників України. Було зібрано також відгуки, роздуми, листи вчителів з різних регіонів України, а також думки живих письменників, творчість яких вивчається в школі. Зауваження і пропозиції було систематизовано, проект втретє був доопрацьований, перевиданий у 1989 році й експериментувався в усіх школах у 1989-1990 навчальному році. У 1990 році програма була видана як стабільна. Через два роки вона була перевидана у 1992 і 1993 роках. За нашою програмою були доопрацьовані авторами всі діючі підручники, а також створені нові для 5, 8, 9 класів. Розкриємо, чим же відрізняється ця програма від тих, які діяли впродовж багатьох років, на яких естетичних засадах вона побудована.

Насамперед в основу вивчення літератури в школі було поставлено завдання - вивчати художню літературу як мистецтво слова. Структурування навчального матеріалу в кожному класі здійснювалося за історико-літературним принципом відповідно до вікових особливостей і пізнавальних можливостей школярів. Програма передбачає для вивчення три ряди творів: а/ для текстурального вивчення /читання й аналізу/; б/ для самостійного читання; в/ для позакласного читання /на вибір учителя й учнів/.

У змісті програми по-новому здійснено підхід до розгляду літературного процесу, зважаючи на найновіші дослідження літературознавства. Включено до програми раніше не відомі читачам твори П.Тичини, М.Рильського, В.Сосюри.

У свій час М.Грушевський, висвітлюючи завдання історії літе-

ратури, підкреслював, що в твори, які "звертають на себе увагу своєю високою а р т и с т и ч н і с т ю: високим задоволенням, яке вони дають естетичному почуттю, щасливо розв'язуючи своє завдання - передати естетичне почуття творця естетичним настроєм слухача /або читача/".¹ А вже той, хто добирає твори, звертає основну увагу на ту "прикмету" творів, у залежності від того завдання, яке він собі ставить.

До програми з літератури було дібрано твори відповідно до основних принципів дидактики - доступності, систематичності, наступності і перспективності. Виховний потенціал матеріалу вимірювався з позицій національних і загальнолюдських цінностей: доброти, милосердя, правди, справедливості, честі, совісті. Включені до програми письменники, твори яких з відомих причин були виключені з літературного процесу /П.Куліш, Б.Грінченко, В.Винниченко, В.Самійленко, О.Олесь, Б.Антоненко-Давидович, Т.Осьмачка, Б.Лепкий, І.Багряний та інші. Понад 25 імен/. Велике ідейно-естетичне навантаження несуть твори про історичне минуле нашого народу, особливо про козаччину, зокрема "Мазепа" Б.Лепкого, "Сагайдачний" А.Чайковського, "Над Кодацьким порогом" А.Кашенка, перекази і легенди про козаків.

Формуванню морально-естетичних почуттів сприяють включені до програми уривки з Біблії. Знайшло підтримку у вчителів впровадження у практику роботи шкіл рубрики "Література рідного краю", вперше включеної до нашої програми в школах України. Нагромаджено цікавий досвід щодо проведення таких занять. У програмі визначено, де, в яких класах, на якому навчальному матеріалі починати формування естетичних понять.

---

¹ І. Грушевський Михайло. Твори в 6 т. - К.: Либідь, 1993. - Т. 1. - С. 49.

Результати апробації програми відображені в публікаціях /61, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76/.

У ході дослідження за програмою створено два нові підручники з української літератури для 5 і 8 класів. У процесі роботи над підручниками в їх основу було закладено такі принципи: 1/ естетичний, за яким моральне виховання у процесі вивчення літератури буде ефективним тоді, коли етичні проблеми розглядаються у нерозривному зв'язку з естетичними, зважаючи на мистецтво як особливу форму пізнання дійсності; 2/ мотивуючий, який вимагає, щоб поставлені перед учнями завдання були реальними, давали матеріал для роздумів, дискусій, щоб школярі уміли творчо мислити, самостійно оцінювати явища мистецтва; 3/ аналітичний, за яким художній твір сприймався школярами не ізольовано, а в контексті попередніх художніх вражень; 4/ операційний принцип передбачає виконання певних мислительних операцій, яких вимагає кожне завдання. Виділяються п'ять груп продуктивних мислительних операцій у залежності від специфіки твору: а/ порівняння; б/ цілеспрямоване спостереження; в/ пізнання і відтворення; г/ мислительний експеримент; судження й оцінка. За цими принципами був розроблений методичний апарат.

Під час роботи з підручником мислителіні операції тренуються і відпрацьовуються у процесі виконання визначеної системи творчих вправ і завдань. Це, скажімо, переказ тексту від імені героя, від першої особи, від третьої, особи множини - це літературні вправи; на визначення за стилем уривка автора твору, чи пізнавання персонажа за змістом, придумування кінцівки твору учнем - завдання.

Особливу роль було відведено системі методичних прийомів, використаних у підручниках і посібниках, які впливали на досягне-

ння емоційно-естетичної інформації твору, спрямованих на морально-естетичний розвиток учнів. Психологи, дидакти, методисти переконливо доводять, що неможливо досягти розвитку високого рівня пізнавальних процесів, передаючи учням лише певну суму знань. Щоб школярі повноцінно сприймали художній твір, необхідне поєднання багатьох пізнавальних процесів, насамперед - це емоційна вразливість на експресію слова, здатність до естетичного сприйняття художніх деталей. В творі, підкреслював М. Грушевський, які звертаються не так до розуму, як до почуттів і фантазії читача, "за посередництвом його естетичного почуття /почуття краси/". "Творець, вкладаючи своє почуття /емоцію/ в естетичну /красну/ форму, за її поміччю викликає суголосні образи і почуття в своїх слухачі, впливає на його настрій і його волю. Форма, таким чином, грає тут величезну роль. Ширість і сила емоції творця за поміччю естетичної форми - коли вона дійсно відповідає вложеному змістові і естетичним вимогам - набирає впливу майже непереможного".¹

Отже, щоб впливати на настрій і волю читача, тобто на його емоційну сферу, потрібно цілеспрямовано формувати найважливіші читацькі вміння, опанувавши якими, учні найефективніше сприймають морально-естетичний світ художнього твору. Водночас така робота буде сприяти їх морально-естетичному розвитку. У методичному апараті підручників /18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25/, у навчальних посібниках /7, 12, 14/ виділяємо вміння сприймати к р а с у п р и р о д и, відтворену автором. Як стверджують психологи, сила художнього слова тоді найвища, коли слово дає учневі не лише логічне, але й почуттєве уявлення про предмет або явище. Так, у підручниках "Українська література" для 5 класу, "Українська лі-

---

¹ Грушевський Михайло. Твори в 6 т. - К.: Довідь, 1993. - Т. I. - С. 50.

тератур " для 8 класу, "Читанка" для 4 класу є твори, під час вивчення яких учні ознайомлюються з пейзажами. Найвиразніший приклад "Ранок у лісі" /уривок з казки "Хлопчик і ведмідь" М.Коцюбинського/. Тут підключаємо до сприймання не лише зорові, але й слухові, моторові художні деталі /"ліс заграє", "запелотіли збджені листочки"/. Вчимо школярів "бачити", "чути", "відчувати" і "співпереживати" красу, змальовану автором. І все це через слово, яке діє на емоційну сферу підлітка, розвиває її. Учень за такого підходу постає не об'єктом, на якого впливають словом, а суб'єктом, який разом з учителем і автором "переживає" красу природи, змальовану словом. Після цього пропонуємо візв-ворене письменником зіставити з життєвими явищами, які діти бачили, спостерігали, сприймали, переживали радість від споглядання картин природи. Важливого значення надаємо виразному читанню вчителя і учнів. Через інтонацію, темп читання, міміку, жести передаємо те, що побачив, почув, пережив сам автор і ми, як читачі. Саме з цією метою у підручнику "Українська література" для 5 класу /наперше в підручниковій літературі/ подано уроки виразного читання.

Відомо, що почуття виховується почуттям: це або вплив почуття людини, або ж "матеріального почуття" - твору мистецтва. Психологи Л.С.Виготський, П.М.Якобсон, П.В.Симонов зазначають, що існує механізм "співпереживання". Вони стверджують наявність у людини внутрішньої готовності не лише досягнути почуття іншої людини, але й "сприйняти" його. А потім спрацьовує "механізм" співпереживання, тому що почуття, виражені мімікою, пантомімікою, інтонацією, мимоволі починають захоплювати учасника спілкування.

Мистецтво слова, будучи узагальненим багатством людської

експресії, а це й засобом виховання естетичних почуттів. Результатами експериментальної роботи доведено, що учням самостійно, без допомоги вчителя важко розібратися у почуттях і переживаннях героя, а відтак у його діях і вчинках. Отже, наступний аспект естетичного виховання – естетика людських стосунків. Велике значення у формуванні загальної культури школяра має виховання естетичних почуттів до матері, батька, усіх членів родини. Образ матері, що пригорнула до грудей немовля, – це символ краси, яка має великий вплив на виховання. У "Читанці" для 4 класу є цілий розділ, присвячений матері. Такий розділ розроблений вперше нами у цій книжці і приурочений він до Дня Матері, який відзначається у травні.

До підручників для 5 і 8 класів включено народні казки "Названий батько", "Мудра дівчина", вірні "Калискава" Лесі Українки, оповідання "Федько-халамидник" В.К.Винниченка, "Лідер" Л.І.Смілянського, "Слово матері" Б.Д.Антоненко-Давидавича, "Хто ти?" Є.П.Гудала, під час вивчення яких виховуємо любов і повагу до батька, матері, свого роду, родини, свого кореня. Через естетичне ставлення формуємо почуття доброти, милосердя, а також національну самосвідомість.

Робота з розвитку цих почуттів проводиться **поступово**.

На першому етапі формування вміння сприймати внутрішній світ почуттів і переживань героя важливо навчити школярів виділяти у художньому творі емоційні ситуації, де розкривається душевний стан героя, його переживання. Емоційна ситуація відображена в певному епізоді, таких епізодів може бути кілька. Підводимо учнів до розуміння того, що лише під час глибокого проникнення в тканину художнього твору, зіставлення декількох епізодів

можна зрозуміти багатий світ героїв.

На другому етапі пропонуємо учням вдуматися і виділити в тексті ті слова і вирази, за допомогою яких автор передає почуття і переживання героя, тобто акцентуємо увагу учнів на емоційних Знаках, деталях, які характеризують естетичні переживання героя. Виділяючи ці художні деталі, ведемо учнів до розуміння зовнішнього вияву внутрішнього світу героя. Це підготовчий етап, який спрямовує увагу учнів на міміку, жести, інтонацію, - ті засоби, через які передається емоційний стан людини. Тобто проводимо підготовчі вправи. Додатково можна запропонувати учням зіставити себе з літературним героєм, "ввійти" в його душевний стан: я сприймаю, переживаю, відчуваю, дію.

Л.С.Виготський стверджував, що кожний твір мистецтва повинен розглядатися як система подразників, організована так, "щоб викликати естетичну реакцію". Відтак застосовуємо наступний тип завдань - відтворювання учнями в своїй уяві емоційного стану героя. Відтворені картини можуть викликати співпереживання читачів-учнів. Дуже важливо на цьому етапі зважити на читацькі можливості школярів. Спочатку учитель показує учням деталі, які характеризують "мову" почуттів, а далі навчає їх шукати ці деталі самим. Так, скажімо, під час роботи у 8 класі над текстом оповідання "Хто ти?" Є.Гуцала, учитель має звернути увагу учнів на те, що основними у творі є епізоди, зв'язані з внутрішніми переживаннями героїні - дівчини Галі, що розшукала свою матір, яка здала її немовлям до дитячого притулку і відмовилась від неї назавжди. "Дівчина відчувала біль і пустку в душі", коли дізналася, що її мати в лікарні помирає. "У неї ледь тремтіли губи", вона уже "не бачила нічого довкола", "прислухалася до знеможливих струмів, які пронизували тіло й затьмарювали свідомість",

"дівчина раптом звелась із лавчини і, прикладаючи долоню до губів, наче силкуючись стримати ридання, що рвалося з грудей, пішла з двору, спотикаючись і заточуючись".

Учні виділяють художні деталі, які характеризують психічний стан героїні, звертають увагу на її міміку, хести, ходу, через які автор перепадає стан Галі, уявляють себе на її місці, співпереживають. Крім того, виділяють ще епізод: Галі у лікарні біля безнадійно хворої матері: "Судомя перехопила дівчині горло й вона здригнулась, вбираючи повітря через ніс із легеньким посвистом, хлюпанням. Зір заткнувся пеленою сліз, їхній туман тремтів - і тремтіла біла палата, куці бузку та акації за вікнами, ліжка з хворими". Художні деталі: "судомя перехопила горло", "хлюпання повітря", "зір заткнувся пеленою сліз", "тремтіли палата, бузок, акації, ліжка з хворими"; допомагають відтворити біль, біль, розпач дівчини біля ліжка умираючої матері. Прекрасне і трагічне тут поряд, яскраво відтворені автором.

Наступні, найбільш насичені емоційні епізоди, виділені учнями в оповіданні "Хто ти?", - це розповідь Галі про своє сирітське життя, роздуми дівчини після повернення до братика і сестрички, епізод доброти - спільно створена казка, несподіване рішення залишитися з дітьми.

Завершальна робота закладена в таких завданнях, поданих у підручнику: 1/ Грунтуючись на розгляді вчинків, поведінки, роздумів, переживань Галі-старшої, розкрийте благородство і красу її духовної сутності. 2/ Які почуття і роздуми викликають у вас образи Ілька та Галі-молодшої? 3/ Які взаємини склалися у вас з батьками? Чи усвідомлюєте ви, яке це щастя мати батька і матір?

Великий естетичний вплив на учнів має словесне малювання. Це виділення з твору епізоду для своєї "картини", бачення в к-

льорі інтер'єру, зовнішнього вигляду героїв: їхнього одягу, взуття, зачіски, пози, жести, міміки. Під час створення "картин" словом учень має пам'ятати, що він може нафантазувати, але в рамках авторського бачення, інакше це буде позаконтекстне сприйняття художнього твору.

Велика і трудомістка робота учителя й учнів над виразним читанням, через яке передаються почуття і переживання героя. Для цього в усіх підручниках подаємо завдання такого типу: перечитайте текст від слів до слів; знайдіть у тексті епізод і перечитайте його; знайдіть у тексті діалоги, виділіть у них ремарки і поясніть їх значення, які почуття ними передає письменник.

Робота над ремарками складна, і привчати до неї треба поступово вже з початкових класів.

Виділяючи завдання і вправи, спрямовані на розкриття "емоційних знаків" твору, підкреслюємо, що їх основне спрямування - навчити школярів в описах дій, жестів, міміки, пантоміміки, інтонації бачити зовнішнє виявлення внутрішнього стану героїв, глибше сприйняти їх почуття і переживання та збагачувати свій внутрішній світ почуттями доброти, милосердя, правди, справедливості.

Для прикладу візьмемо включену до підручника "Українська література" для 5 класу /вперше в підручникузнавстві/ статтю "Виразне читання розповіді про внутрішній стан героя". Адже відомо, що естетичне торкається внутрішніх потреб людини, вона виявляється в почуттєво-емоційному ставленні до світу. Внутрішній стан персонажа може відтворюватися різними способами: а/ про його почуття, переживання, роздуми розповідає сам автор /"Яким трохи повеселішав...", "Ім обоє стало жаль молодого де-

ревця"/; б/ про них говорить сам герой /"Мені, думаєш, і не жаль ото?"/; в/ один персонаж повідомляє про перекивання іншого /"Чого батько журиться? - думав він"/; г/ внутрішній стан героя виявляється в його діях /у Василька набігли сльози", "... дві сльозинки скотилися по щічках"/ - "Чайка" М.Кропивницького.

У наведеній нижче таблиці покажемо, як учні 5 класу, вникаючи у зміст художнього твору, під час роботи над текстом уміють виділяти ситуації, в яких розкривається душевний стан героя, розуміють його зовнішній вияв, відтворюють його у своїй уяві. Експериментом було охоплено 478 учнів, 16 класів - 8 експериментальних і 8 контрольних.

№ п/п	НАЗВА ЗМІНИ	Кількість учнів, що виконували завдання					
		повністю		частково		не виконали	
		Експер. класи	Контр. класи	Експер. класи	Контр. класи	Експер. класи	Контр. класи

1. Уміння виділяти у творі емоційні ситуації, де розкривається душевний стан героя.	86	59	8	10	6	31
2. Розуміння зовнішнього вияву внутрішнього стану героя /дії, рухи, міміка, жести/.	83	57	10	18	7	25
3. Уміння відтворити в уяві емоційний стан героя.	74	49	18	19	8	32

Результати контрольного "зрізу" показують, що у підлітків під впливом запропонованої системи роботи формуються уміння естетично

оцінювати відображені у творі персонажі, їхні дії, вчинки, переживання і взаємини з іншими персонажами.

Щоб правильно передати внутрішній стан героя, учні мають уявити його переживання, настрій, а потім визначити інтонацію і темп читання цього місця твору. Схвильованість персонажа, його бурхливий настрій відтворюється швидким темпом читання, урівноважений - середнім, млявий - уповільненим. Ці завдання пробуджують творчість учнів, підвищують силу почуттєвого сприймання, повніше відтворюють зафіксоване в звуках, фарбах, запахах, рельєфних обрисах /Є.В.Квятковський/.

Учені виділяють три види літературно-творчої діяльності учнів: 1/ сприймання літературного твору; 2/ засвоєння історико-літературних і теоретико-літературних знань; 3/ особиста літературна творчість школярів. Розвиток естетичного сприймання свідчить про глибоке проникнення учнів-читачів у текст твору як художнє явище. У підручниках для цього рекомендуються спеціальні вправи на пошуки художніх деталей, виключених з тексту і поданих окремо, або навпаки, виведення художніх деталей і спостереження над тим, як втрачає свою оригінальність, естетичну привабливість текст, коли, наприклад, вивести опис природи, чи авторські ремарки, або описи внутрішнього стану героїв тощо.

Дуже важливим є виключення до підручників завдань, які сприяють формуванню умінь сприймати морально-естетичну позицію письменника стосовно героїв - це осмислення учнями авторського ставлення до персонажів. Виявлення авторського ставлення, авторської оцінки, авторської позиції характеризує читацьку культуру учнів /Н.Я.Мещерякова, В.В.Сліфренко/. У п'ятому класі розкриваємо перед учнями "присутність" автора в кожному художньому творі, у наступних 6-7 класах ця робота поглиблюється. Учні уже знайомі з такими поняттями, як пейзаж, портрет, діалог, герой, "бачать"

автора в різних компонентах художнього твору. Далі у 8 класі даємо поняття про "присутність" автора в усьому тексті. По-перше, на композиційному рівні авторська оцінка виступає в побудові твору, поділі тексту на розділи, частини, в їх компонованні. По-друге, в групуванні образів, виділенні центрального персонажа, який несе в собі авторську ідею, естетичні переживання; портрет, авторське ставлення виявляється в мовній характеристиці подій, персонажів.

Під час дослідного навчання учні виділяли пряму оцінку автором героя, його вчинку, подій, своїх переживань, коли він говорить від першої особи "Бо у мене стукотить у грудях
гудочка любовної землі."

/В.Симоненко, "Грудочка землі"/

непряму оцінку, яку дає автор за допомогою зображувально-виразальних засобів /"Переляканий, без шапки, запорошений с'їгом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові" - "Ялинка М.Коцюбинського/. Включення до підручників запитань і завдань, спрямованих на виявлення авторської оцінки, авторського ставлення, є, безсумнівно, наше досягнення в галузі сучасного підручничкознавства.

Оцінюючи героя і його поведінку з естетичних позицій, учень оцінює його і з позицій соціальних. Школярі набувають естетичного досвіду, який спрямовує їх до відчуття зв'язку зі світом. Зв'язок зі світом відбувається через творчу діяльність, а творча діяльність людини - це об'єкт естетики, відтак і естетичне виховання-через творчу діяльність. Під час сприймання художнього твору у підручниках і методичних посібниках /7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14/ пропонуємо різні форми творчої діяльності: виразне читання, переказування найяскравіших епізодів, розповідь від

першої особи, виявлення авторських оцінок героїв, подій, висловлювання почуттів і переживань від прочитаного, сприймання літературного твору у взаємозв'язках з іншими видами мистецтва, домислювання кінцівок творів.

Для засвоєння історико-літературних і теоретико-літературних знань до підручників включені завдання на вправління у римуванні, виробленні умінь відрізнити прозовий твір від поетичного, а також умінь перетворювати поетичний твір у прозовий і навпаки, вправи на відновлення порушеного ритму у віршованій мові, добір епітетів, порівнянь, метафор та пояснення використання їх у тексті тощо.

Естетичний розвиток учнів у процесі особистої творчості передбачає написання власних віршованих і прозових творів. Під час такої роботи розвиваються і літературно-творчі здібності, з-поміж яких виділяємо ті, які формуються у процесі розробленої нами системи естетичного виховання: 1/ здатність мислити художніми образами у процесі сприймання літературного твору і власної літературної творчості; 2/ здійснювати образну конкретизацію та образне узагальнення; 3/ сприймати метафоричну мову і відчуття краси слова; 4/ усвідомлювати поетичний домисел та умовні форми мистецтва /гротеск, фантастика, сатира/.

Предметом естетики є сутність і закономірності розвитку естетичного в природі, суспільстві, в діяльності людини. Якщо сьогодні дух творчості на будь-якому уроці актуальний і бажаний, то на уроці літератури він вкрай необхідний. Адже мистецтво слова покликане духовно оновлювати учнів, виховувати людину в людині. Завдання методистів і вчителів полягає в тому, щоб декларації про необхідність творчості замінити розробкою конкретної методики її організації, щоб процес викладання літератури поверну-

ти до розвитку творчої особистості.

У загальних рисах творча спрямованість уроку літератури має на меті активно включати сприйняте в структуру особистості школяра. Необхідна умова творчості - це свобода почуттів учня. Творча діяльність має місце і в оцінці літературного твору, що виявляється у виразному читанні, в оцінці вчинків героїв, зіставлення декількох творів на цю ж тему тощо. У публікаціях /62, 73, 76, 83/ розкривається положення про те, що аналіз літературного твору в школі має бути орієнтований на розвиток різних видів діяльності читача і здатностей переходу кожного учня на більш високі рівні. Поседнання колективної та індивідуальної роботи в межах кожного літературного розбору сприяло забезпеченню всебічного розвитку читача і його сходження на вищий щабель у складній діяльності спілкування з мистецтвом слова.

Використовувані види роботи в різних ситуаціях сприяли розвиткові різних читацьких якостей. Усне малювання, наприклад, відкривало емоційний настрій читача, допомагало розуміти авторську думку, розвивало мову школяра. Але основна його функція - розвиток творчої уяви /7, 10, 11, 12, 13/. Ефективність прийому усного словесного малювання визначалася як умовами його застосування, наприклад, періодичністю, так і дотриманням принципу варіативності завдань і вправ, а головне - системністю. Так, скажімо, у підручниках словесне малювання включається в аналіз тексту /побачити картину очима героя, передати почуття і враження від побаченого, зіставляти словесні картини декількох учнів, створювати словесний портрет героя /декількох персонажів/, намалявати словами картину від імені героя/. Однак усне малювання не повинно перекручувати текст. Таким чином, варіативність завдань і вправ в межах одного прийому дало можливість забезпечити

творчу діяльність школярів.

Крім усного малювання, для організації творчої діяльності учнів використовувалися ще такі прийоми: складання інсценівок, кіносценаріїв; ілюстрування /живописне, графічне, фотографічне/; критична інтерпретація естетичних вражень від читання сцени, епізоду, вірша учнем або майстром художнього слова, реферативна робота-доповідь, виступ, твір; зіставлення героїв твору і кінофільму за ним; виразне читання тексту з висловленням в інтонаціях свого ставлення до твору, його героїв; участь у творчих конкурсах декламаторів, ілюстраторів, виконавців, авторів тощо.

У нашому дослідному навчанні урок літератури розглядається як спільна творчість учителя і учня. Учитель повинен своєю розповіддю або читанням фрагментів із тексту створювати певний емоційний настрій у класі. Переходи між окремими частинами уроку або навчальними ситуаціями дуже тонкі. І лише високий рівень творчо-виконавської діяльності учителя здатен викликати в учнів активну роботу думки, почуття, творчої уяви, коли сприйняття прочитаного і розповідь учителя стають для учнів і трудом, і творчістю. Якщо цього не буде, то співтворчості не відбудеться, і учень візьме до уваги лише те, що прочитав, чи розповів учитель. Як підтвердили результати експерименту, у викладанні літератури діяльність учителя і учня взаємозалежна, а сам урок сприймається як спільна творчість.

Процес творчості вимагає також певної часової дистанції і свободи. Тут маємо зважити на "муки" творчості, і вибагливість визрівання творчих результатів. Обговорення їх - прерогатива уроку, а стимул до дальшої творчої діяльності - показ результатів поза класом: у школі, студії, клубі. Вчителі-експериментатори залучали до творчої діяльності весь клас. Звичайно, що наяв-

ність у класі групи учнів з яскраво вираженими творчими здібностями активізує весь колектив. Нова інформація, одержані знання використовувалися учнями як інструмент у розв'язанні творчих завдань, тобто, закріплення знань не було їх елементарним відтворенням, а самостійним застосуванням в нових ситуаціях. Урок літератури будувався на творчості учителя і учнів.

Окремо виділяємо роботу над сприйманням літературного твору у зв'язку з образотворчим мистецтвом, бо, як підкреслював Г.Гегель, мистецтва доповнюють одне одного, впливаючи на почуття людини, формуючи її особистість.

Проблема вивчення художньої літератури у взаємозв'язках з образотворчим мистецтвом здавна цікавила учених-педагогів /Ф.І.Буслаєв, М.О.Рибникова, С.Ф.Русова/. К.Д.Ушинський особливого значення надавав проблемі використання у навчальному процесі наочності. Передові його ідеї продовжували на Україні М.О.Корф, Б.Д.Грінченко, Х.Д.Алчевська, С.В.Васильченко, у Росії - М.Ф.Бунаков, В.Я.Стоунін, О.М.Острогський, у Білорусії - Я.Колас, у Литві - Я.Цільзе, в Естонії - Ф.Крейцвальд. Вони велику увагу звертали на методику навчання на основі дидактичного принципу наочності. Дидакти України першої половини ХХ століття Я.Ф.Чепіга, О.Ф.Музиченко, С.А.Ананьїн надають великої ваги наочності. До підручників Я.Ф.Чепіга вкляче репродукції відомих художників, О.Ф.Музиченко пропагує досвід зурубічної технології, зокрема використання у навчальному процесі творів мистецтва.

Останнім часом впроваджуються в практику роботи школи дослідження В.В.Голубкова, Г.О.Гуковського, О.М.Бандури, В.С.Грецинської, С.О.Жили, Б.М.Колокольцева, М.О.Корста, М.М.Маленка, В.А.Нікольського, О.П.Ткаченка, Т.В.Чирковської, З.О.Шевченко, М.М.Щиркова та інших.

За творами, вміщеними у підручниках, художники створили цикли картин, до яких розроблені методичні рекомендації.

Взаємозв'язок у вивченні художньої літератури і образотворчого мистецтва не тільки можливий, але й необхідний. Будь-який з видів художньої творчості, окремо взятий, не зможе вирішити проблеми естетичного виховання і всебічного розвитку особистості. Це зможе зробити лише сукупність видів мистецтва /В.В.Ванслов/. Синтез мистецтв виконує функцію взаємодії на реципієнта, а вона в свою чергу може бути пізнавальною, інформаційною, ідеологічною, гедоністичною, розважальною, комунікативною. Ознайомлення з дослідженнями естетиків дозволяє констатувати, що справжня взаємодія мистецтв виявляється реальною лише там, де вона підпорядкована образним завданням, змістовій меті творчості.

У роботах /7, 8, 9, 10, 11, 12, 14/ розкриваємо традиційні зв'язки, тобто: а/ використання образотворчого мистецтва з пізнавальною метою за тематичною подібністю; б/ типи зв'язків за подібністю творчої діяльності /передача образів мистецтва слова зображувально-виражальними засобами живопису, графіки/; в/ залучення образотворчого мистецтва для зіставлення з мистецтвом слова; г/ використання образотворчого мистецтва для створення емоційного настрою на уроці з метою посилення естетичного впливу; д/ спільний підхід до сприймання загальних закономірностей під час аналізу творів різних мистецтв.

Дослідне навчання засвідчило, що взаємодія їх викладанні художньої літератури і образотворчого мистецтва дозволяє використовувати систему різноманітних зв'язків, яка забезпечує посилення морально-естетичного впливу мистецтва, і водночас є одним із факторів удосконалення всієї системи естетичного виховання в загальноосвітній школі.

Результати дослідження подавалися багатопланово. На першому етапі впродовж трьох років проводився констатуючий і формуючий експеримент, метою якого було простежити процес формування естетичних понять в учнів у процесі вивчення літератури. Під час дослідження ми фіксували значні труднощі у вимірах естетичної вихованості школярів.

На другому етапі дослідним навчанням було охоплено зміст, структуру літературного матеріалу, форми і методи естетичного виховання засобами мистецтва слова.

На завершальному етапі дослідно-експериментальної роботи визначились рівні естетичної вихованості учнів: високий, середній, низький. Критеріями естетичної вихованості були:

1. Правильність засвоєння естетичних понять /прекрасне - потворне, піднесене - низьке, трагічне - комічне/.
2. Уміння естетично оцінювати явища мистецтва, мотивувати та аргументувати свої судження.
3. Активна творча діяльність у процесі роботи над словом та в життєвих ситуаціях.

Розподіл учнів експериментальних і контрольних класів за рівнями естетичної вихованості свідчить про ефективність досліджених підходів і результативність запропонованої методики. Підсумки відображені у таблиці.

Рік	1992-1993 н.р.			1993-1994 н.р.		
	Експ.	Контр.		Експ.	Контр.	
Рівні	високий	середній	низьк.	високий	середній	низьк.
9 кл.	58,5 34,5	36,4 22,1	5,4 43,4	71,5 32,4	21,5 28,8	7,0 38,8
10 кл.	56,5 32,1	34,5 25,5	9,0 42,4	69,5 35,2	28,1 26,1	4,0 38,7
II кл.	60,5 35,2	31,5 32,1	8,0 32,7	65,5 34,5	28,5 25,8	6,0 39,7

Формуючий експеримент поєднувався з монографічним вивченням груп дітей. В цілому дослідне, а потім масове впровадження системи естетичного виховання забезпечило на основі поєднання у навчанні змістового, мотиваційного та операційного аспектів засвоєння літературного матеріалу, формування естетичних понять, вироблення естетичних потреб, набуття спеціальних умінь, необхідних для самовиховання.

Проблема естетичного виховання засобами мистецтва слова не вичерпується результатами виконаного дослідження. Життя вимагає нових підходів до вивчення літератури, розробки змісту і структури літературної освіти школярів. В умовах розбудови національної школи в Україні дослідники вже не скуті догматичними постулатами, тому на часі реалізація Концепції літературної освіти.

Така Концепція створена під керуванням і за безпосередньою участю автора цієї роботи /34, 87, 88, 89/. У Концепції визначено мету і завдання, розроблено зміст і структуру літературної освіти, починаючи від материнської школи і закінчуючи підготовкою спеціалістів у вузах. Загальна мета літературної освіти - ввести дитину, учня в світ прекрасного, прилучаючи до національного і світового мистецтва слова у його взаємозв'язках з мовою, історією, музикою, живописом, архітектурою; виховувати художні смаки, вміння естетично і творчо сприймати прочитане; сформувати на цій основі правильне розуміння загальнолюдських цінностей і тим самим сприяти вихованню духовно багатого, щиро відданого своєму народові громадянина вільної України. Велика увага у концепції приділяється розвитку культури почуттів, бо нашому суспільству потрібна людина не лише з світлою головою, але й з чутливим серцем. А естетичні почуття є необхідною базою формування ідей-

ний і моральних переконань і уявлень людини. Без розвитку у школярів емоційної культури, без переживань не може бути справжнього виховання засобами мистецтва. Якщо художні засоби на пройшли крізь призму емоційної суб'єктивності читача, ідеї письменника входять в його свідомість у вигляді нейтральних знань. За недостатньої організації естетичних переживань не відбудеться повноцінне спілкування з письменником.

У Концепції визначено шляхи набуття і утвердження та основні напрямки перебудови шкільної літературної освіти, розроблено критерії добору художніх творів до навчальних програм, передбачено методичне забезпечення літературної освіти.

Сьогодні актуальною є реалізація основних положень Концепції, робота над новими навчально-методичними комплектами з літератури, в яких чільне місце займуть проблеми естетичного виховання учнів.

В И С Н О В К И

В опублікованих працях автора відображені результати дослідження теоретичних і методичних засад естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова.

1. Розроблена і впроваджена у практику роботи учителів цілісна система естетичного виховання учнів засобами мистецтва слова, в основу якої покладені принципи поєднання у навчанні змістового, мотиваційного та операційного аспектів, що передбачають засвоєння літературного матеріалу, виховання естетичних емоцій і почуттів, формування естетичних понять.

2. З'ясовані можливості цілеспрямованого формування найважливіших читачьких умінь, опанування якими веде до сприймання морально-естетичного багатства художнього твору, водночас

впливає на волю і настрої читача, тобто на його емоційну сферу.

3. Апробована методика проведення уроків позакласного читання творів мистецтва слова як дієвий засіб естетичного виховання учнів. Позакласне читання розглянуто як джерело духовного збагачення, розкрито його пізнавальні, виховні і комунікативні функції.

4. Обгрунтована необхідність оволодіння культурою рідної мови через художнє слово, краса і велич, сила і виразність якого є найважливішим засобом впливу на читача, облагороджування його почуттів, думок, переживань.

5. Досліджені можливі шляхи посилення впливу художнього слова на школярів через систему уроків виразного читання, а також через нетрадиційну подачу матеріалів у підручниках /біографічні матеріали, робота над текстом, аналіз художнього твору/.

6. Розроблена теоретично і реалізована практично концепція створення навчально-методичних комплектів /програма-підручник-навчально-методичний посібник/, в основу якої покладені такі принципи: естетичний, мотиваційний, аналітичний, операційний.

7. Досліджені шляхи поліпшення естетичного виховання учнів через організацію літературно-творчої діяльності, яка представлена у таких видах: сприймання літературного твору; засвоєння історико-літературних і теоретико-літературних знань; особиста літературна творчість школярів. Через спеціальну систему вправ проблема творчої діяльності учнів реалізована в шкільних підручниках з літератури.

8. Обгрунтована необхідність формування в учнів умінь сприймати морально-естетичну позицію письменника стосовно героїв, тобто осмислення учнями авторського ставлення до персонажів. Проблеми виявлення авторського ставлення, авторської оцінки,

авторської позиції, що характеризують читацьку культуру школяра, реалізовані в програмах, підручниках та методичних посібниках.

9. У процесі дослідження виявлено, що викладання української літератури у поєднанні з образотворчим мистецтвом є необхідним компонентом шкільної освіти. У дослідженні запропонована система використання образотворчого мистецтва, яка впроваджена у підручники з української літератури, методичні посібники. Система побудована з урахуванням соціальних, естетичних, психолого-педагогічних, дидактичних і методичних факторів.

10. Розроблена Концепція літературної освіти в Україні, яка ґрунтується на положенні про те, що література в школі має вивчатись як мистецтво слова у зв'язку з іншими видами мистецтв, виконуючи пізнавальну, інформаційну, гедоністичну і комунікативну функції.

Проведенє дослідження дає можливість планувати розробку окремих проблем, що стосуються естетичного виховання школярів: а/ взаємозв'язок естетичного й етичного виховання учнів засобами мистецтва слова; б/ розвиток естетичних емоцій і почуттів у процесі сприймання учнями різних видів мистецтв; в/ розробка концепції естетичного виховання, починаючи від материнської школи і закінчуючи підготовкою спеціалістів у вузах та самовихованням.

Основний зміст виконаного дослідження і результати його впровадження в практику роботи шкіл України відображено в таких публікаціях автора дисертації:

Монографії

І. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури.
- К.: Рад.школа, 1985. - 6 д.арк.

2. Уроки позакласного читання в старших класах. - К.: Рад. школа, 1986. - 10 д.арк.
3. Формирование эстетического отношения к искусству. В 6 т. - М.: АПН ХЗ, 1991. - Т. 2. - 19 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 0,5 д.арк.
4. Совершенствование преподавания русской литературы в школе. - К.: Рад.школа, 1985. - 15 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 2 д.арк.
5. Образы мужчин и женщин в школьных учебниках и в детской литературе. Проблема стереотипов. - Париж. Вид. ЮНЕСКО, 1982. - 15 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 2 д.арк.
6. Грані творчості. - К.: Рад.школа, 1990. - 11 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 2 д.арк.

Методичні посібники

7. Слово і образ. - К.: Мистецтво, 1983. - 17 д.арк.
8. Людина і труд. Випуск І. - К.: Мистецтво, 1988. - 12 д.арк.
9. Людина і труд. Випуск ІІ. - К.: Мистецтво, 1987. - 11 д.арк.
10. Письменники-класики зарубіжної літератури. - К.: Мистецтво, 1980. - 6 д.арк.
11. Г.Квітка-Основ'яненко, І.Котляревський. - К.: Мистецтво, 1989. - 12 д.арк.
12. "Ні! Я жива! Я буду вічно жити". Вивчення творчості Лесі Українки в школі /І-ІО класи/. - К.: Мистецтво, 1986. - 12 д.арк.
13. Уроки читання в 3 класі. - К.: Рад.школа, 1989. - 8 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 1,5 д.арк.
14. Орієнтовне планування навчального матеріалу з українсь-

кої літератури /5-11 класи/. - К.: Свенас, 1993. - 5 д.арк.

15. Наша дитина. Випуск І. Повернення забутих імен українських письменників. Відповідальна за випуск Н.Й.Волошина. - К.: 1989. - 4 д.арк.

16. Наша дитина. Випуск ІІ. Нове у програмі з літератури. Відповідальна за випуск Н.Й.Волошина. - К.: 1989. - 4 д.арк.

Підручники, програми

17. Українська література. Підручник для 4 класу. Видання 19-е. У співавторстві. - К.: Рад.школа, 1990. - 14 д.арк. Авторський текст 8 д.арк.

18. Українська література. Підручник для 5 класу. Співавтори П.Г.Моренець, Н.С.Ткаченко. - К.: Рад.школа, 1991. - 14 д.арк. Авторський текст 9 д.арк.

19. Українська література. Підручник для 5 класу. Співавтор О.М.Бандура. - К.: Освіта, 1992. - 16 д.арк. Авторський текст 8 д.арк.

20. Українська література. Підручник для 8 класу. Співавтор О.М.Бандура. - К.: Освіта, 1992. - 25 д.арк. Авторський текст 12 д.арк.

21. Читанка для 4 класу. Співавтори Н.Ф.Скрипченко, О.Я.Савченко. - К.: Рад.школа, 1984. - 14 д.арк. Авторський текст 3 розділи, 4 д.арк.

22. Читанка для 4 /3/ класу. Співавтори Н.Ф.Скрипченко, О.Я.Савченко. - К.: 1991. - 15 д.арк. Авторський текст 2 розділи, 3 д.арк.

23. Читанка для 4 класу. Співавтори Н.Ф.Скрипченко, О.Я.Савченко. - К.: Освіта, 1993. - 15 д.арк. Авторський текст 4 д.арк.

24. Русская литература. Додаток до підручника для 5-6 кла-

сів. У співавторстві. - К.: Освіта, 1995. - 20 д.арк. Автором написано й упорядковано 5 розділів, 5 д.арк.

25. Русская литература. Додаток до підручника для 7-8 класів. У співавторстві. - К.: Освіта, 1993. - 22 д.арк. Автором написано й упорядковано 2 розділи, 7 д.арк.

26. Програма восьмирічної і середньої школи з української літератури для шкіл з українською і російською мовами навчання /ІУ-Х класи/. Проект. // Українська мова і література в школі. 1979. - № 6. - С. 45-60. У співавторстві.

27. Програма восьмирічної і середньої школи з української літератури для шкіл з українською і російською мовами навчання. /ІУ-Х класи. Проект /продовження/. // Українська мова і література в школі, 1979. - № 6. - С. 41-59. У співавторстві.

28. Проект програми з української літератури для VI-X класів середньої загальноосвітньої школи на 1980/81 н.р. У співавторстві. - К.: Рад.школа, 1980. - 3 д.арк.

29. Програма з української літератури для шкіл з поглибленим вивченням предмета. Співавтори О.М.Бандура, З.О.Шевченко. - К.: 1985. - 6 д.арк.

30. Програма з української літератури для IV класу середньої загальноосвітньої школи. У співавторстві. // Українська мова і література в школі, 1986. - № 6. - 0,5 д.арк.

31. Програма з української літератури для 4-10 класу. У співавторстві. Затверджена Міністерством народної освіти УРСР. - К.: Рад.школа, 1987. - 3 д.арк.

32. Проект програми з української літератури, 5-II класи. Затверджена Міністерством народної освіти УРСР. Співавтор О.М. Бандура. - К.: Рад.школа, 1989. - 7 д.арк.

33. Програма з української літератури, 5-II класи. Затверджена Міністерством освіти України як стабільна. Співавтор "

ОМБандура. - К.: Рад.школа, 1993. - 9 д.арк.

34. Концепція літературної освіти. - К.: Київ, 1993. - I д.арк. У співавторстві.

Статті в наукових збірниках і журналах

35. Естетичне виховання засобами художньої літератури. У зб.: Методика викладання української мови і літератури. Випуск 7. - К.: Рад.школа, 1976. - С. 27-34.

36. Ідейна спрямованість естетичного виховання учнів в системі позакласної роботи з літератури. У зб.: Методика викладання української мови і літератури. Випуск 6. - К.: Рад.школа, 1974. - С. 34-42.

37. Виховання естетичного ставлення до праці на уроках позакласного читання. У зб.: Методика викладання української мови і літератури. Випуск 10. - К.: Рад.школа, 1985. - С. 27-36.

38. Виховання естетичного ставлення до праці на уроках читання. // Початкова школа, 1975. - № 9. - С. 13-20.

39. Позакласна робота з літератури й естетичне виховання учнів. // Українська мова і література в школі, 1973. - № 4. - С. 41-44.

40. Виховання почуття прекрасного на уроках читання. // Початкова школа, 1974. - № 3. - С. 11-17.

41. Виховання краси праці /До проблеми зв'язку викладання літератури з життям/. // Українська мова і література в школі, 1975. - № 10. - С. 54-59.

42. Літературні екскурсії як засіб естетичного і патрістичного виховання учнів. // Українська мова і література в школі, 1976. - № 7. - С. 54-59.

43. Красота аморальной не бывает. Стаття. Газ. "Комсомо-

льское племя", № 240 /3264/ 9 декабря 1972. Співавтор О.Р.Мазуркевич.

44. Воспитание чувства красоты. // Школа да цховреба /Школа и жизнь/, 1972. - № 9. - С. 41-43. Співавтор О.Р.Мазуркевич.

45. Внеклассная работа и эстетическое воспитание учащихся. У кн.: Психолого-педагогические основы совершенствования содержания и методов обучения, 1973. - М.: Педагогика, - С. 66-67.

46. Проблемы теории и методики эстетического воспитания школьников. Т. I. - Тбилиси, Мацниереба, 1980. - 29 д.арк. У співавторстві. Авторський текст 0,5 д.арк.

47. А.В.Луначарський і проблеми естетичного виховання учнів. Тези міжвузівської науково-теоретичної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження А.В.Луначарського. - Полтава, 1976. - С. 20-21.

48. Художественное раскрытие красоты ратного подвига как фактор эстетического воспитания учащихся. Материалы Третьей республиканской научно-практической конференции по эстетическому воспитанию детей и молодежи. - Фрунзе, 1980. - С. 19-25.

49. Система эстетического воспитания школьников. Под редакцией С.А.Герасимова. // Українська мова і література в школі, 1984. - № 3. - С. 77-79. У співавторстві.

50. Виховання естетичного ставлення до праці під час вивчення творчості М.Рильського. Тези. У зб.: Матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 90-річчю М.Рильського. Житомир, 1985. - С. 112-113.

51. образу хліба вклонімся... Літературно-музична композиція // Українська мова і література в школі, 1985. - № 7. - С. 71-76.

52. Эстетическое воспитание в процессе изучения "Слова о полку Игореве". У зб.: Тези Чернігівської обласної науково-методич-

ної конференції, присвяченої 800-річчю "Слова о полку Ігоревім".
- Чернівці, 1986. - С. 194-196.

53. Опыт организации школьных выставок в целях воспитания учащихся. // Биология в школе, 1971. - № 4. - С. 81-82.

54. Простые истины воспитания. // Початкова школа, 1984.
- № 10. - С. 42-45. У співавторстві.

55. Литературно-творческое развитие учащихся в процессе изучения украинской литературы. У зб.: Взаимосвязь теории и практики эстетического воспитания школьников, 1977. - Москва. - С. 117-119.

56. Уроки виразного читання в 5 класі. // Українська мова і література в школі, 1987. - № 7. - С. 43-49. Співавтор О.М. Бандура.

57. Робота за картиною в четвертому класі. // Українська мова і література в школі, 1980. - № 10. - С. 50-56.

58. Робота на картинах пейзажного жанру у ІV класі. // Українська мова і література в школі, 1981. - № 10. - С. 39-45.

59. Розвиток читацьких інтересів у процесі вивчення художньої літератури. У зб.: Методика викладання української мови і літератури. Випуск 9. - К.: Рад.школа, 1983. - С. 30-35.

60. Творча діяльність учнів у процесі вивчення літератури. Тези. У зб.: Педагогічна наука - перебудові школи. НДІ педагогіки УРСР, 1990. - С. 51-53.

61. Олімпіада книг філологів України. // Українська мова і література в школі, 1991. - № 8. - С. 42-51. Співавтор Є.А.Пасічник.

62. Вивчення фольклорних творів в середніх класах. // Українська мова і література в школі, 1986. - № 9. - С. 38-46. Співавтор О.М.Бандура.

63. Уроки позакласного читання. // Українська мова і література в школі, 1983. - № 2. - С. 17-23.

64. Поговоримо про тип підручника з літератури. Стаття. Газ. "Радянська освіта", 1 квітня 1981. Співатор О.М.Бандура.

65. З.М.Калмановський. "Завдання з української радянської літератури для учнів вечірніх і заочних шкіл". Рецензія. // Українська мова і література в школі, 1982. - № 3. - С. 78-80. Співатор О.М.Бандура.

66. Из опыта создания учебников по украинской литературе. У зб.: Теория и практика создания школьных учебников. - М.: Просвещение, 1983. - С. 239-241.

67. О жанровых особенностях учебника по литературе. У зб.: Художественная литература в идейно-нравственном и эстетическом воспитании школьников. М.: АПН СССР, 1982. - С. 277-279. Співатор О.М.Бандура.

68. Учебник литературы в нравственно-эстетическом воспитании учащихся. Тезисы. Кировоград: АПН, 1983. - С. 152-153.

69. За новими програмами. // Радянська школа, 1973. - № 6, - С. 42-46. Співатори Л.Н.Попова, Г.М.Іваницька.

70. Програма спрямовує, вирішує - учитель! // Українська мова і література в школі, 1983. - № 7. - С. 3-8. У співавторстві.

71. Методичні рекомендації до роботи за програмою з української літератури в 4 класі на 1985/86 н.р. // Українська мова і література в школі, 1986. - № 6. - С. 15-27.

72. Чотири програми на вибір. Газ. "Радянська освіта", 19 серпня 1984. - 0,4 д.арк.

73. Літературна освіта в період перебудови. // Українська мова і література в школі, 1988. - № 7. - С. 13-19.

74. Три проекти програм. Газ. "Радянська освіта", 1 вересня 1989. - 0,3 д.арк. У співавторстві.

75. На шляхах апробації нового проекту програми. // Українська мова і література в школі, 1909. - № 7. - С. 23-31.

76. Українська література в новому навчальному році. Газ. "Освіта", 21 квітня 1902. - 0,5 д.арк.

77. Підносити якість навчання і виховання учнів. // Українська мова і література в школі, 1972. - № 8. - С. 39-44. У співавторстві.

78. Вивченню літератури в школі - високу якість і ефективність. // Українська мова і література в школі, 1976. - № 8. - С. 3-13. У співавторстві.

79. Вивчення літератури і мови в школі - на рівень вимог сучасності. // Українська мова і література в школі, 1978. - I № 8. - С. 11-22. У співавторстві.

80. Довідка про рівень і якість знань, умінь та навичок з української літератури учнів шкіл Української РСР за підсумками 1979/1980 навчального року. - К.: Міністерство освіти УРСР, 1980. У співавторстві. - 22 с.

81. Про рівень і якість знань, умінь і навичок з української літератури учнів шкіл УРСР за підсумками 1980/1981 навчального року. Методичні рекомендації. У співавторстві. - К.: Міністерство освіти УРСР, 1981. - 17 с.

82. Література в школі - на якісно новий рівень. Методичні рекомендації щодо викладання української літератури в 1984/1985 навчальному році. // Українська мова і література в школі, 1984. - № 7 - С. 19-24. У співавторстві.

83. Виховна сила слова. Газ. "Радянська освіта", 21 вересня 1937. - 0,3 д.арк. У співавторстві.

84. Перемोця суперфіналу конкурсу "Учитель України-91". // Українська мова і література в школі, 1991. - № 9. - С. 19-21.

35. Орієнтовне планування навчального матеріалу з української літератури для 5-класів. // Українська мова і література в школі, 1992. - № 7-8. - С. 37-51.

36. Орієнтовне планування навчального матеріалу з української літератури для 5-II класів. // Українська мова і література в школі, 1993. - № 1. - С. 13-42.

37. Перспективи літературної освіти. // Академічний вісник, 1993. - № 3. - С. 5-6. Співатор Б.А.Пасічник.

38. Концепція літературної освіти. У співавторстві. // Діалог, 1994. - № 4. - С. 26-34.

39. Концепція літературної освіти. У співавторстві. // Початкова школа, 1994. - № 3. - С. 44-55.

Voloshyna N. Jo. Theoretical and methodical foundations of pupils aethetical education in the process of learning Ukrainian literature in the secondary school

The thesis (manuscript) in the form of a scientific report for the scientific degree of the Doctor of Pedagogical Sciences on specialities:

13.00.01 - theory and history of pedagogics

13.00.02 - methods of teaching (Ukrainian literature).

The Institute of Pedagogics of the Academy of Pedagogical Sciences, Kyiv, 1995.

The thesis defends the results of theoretical and experi-

mental research as a complete system of aethetical education by means of the art of words, embodied by specially constructed contents, methods and forms of teaching. The results of research obtained the normative depiction in the syllabi, textbooks and manuals, which were introduced into mass pedagogical experience.

ВОЛОШИНА Н.И.

Теоретические и методические основы эстетического воспитания учащихся в процессе изучения украинской литературы в средней школе.

Диссертация /рукопись/ в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальностям 13.00.01 - теория и история педагогики; 13.00.02 - методика преподавания /украинской литературы/, Институт педагогики АПН Украины, Киев, 1995.

Защищаются результаты теоретико-экспериментального исследования, в ходе которого разработана целостная система эстетического воспитания средствами искусства слова, воплощенная в специально сконструированных содержаниях, методах и формах обучения. Результаты исследования получили нормативное отражение в программах, учебниках, методических пособиях, внедренных в массовый педагогический опыт.

Ключові слова: емоційні ситуації, емоційні деталі, катарсис, загальнолюдські цінності, літературно-творча діяльність, естетична культура.

Волошина

Підп. до друку 120595. Формат 60х84/16. Папір друк. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 41. Ум. фарбо-відб. 41. Сбл.-янд. арк. 36
Тираж 100 пр. Зам. 135 Безкоштовно.

Віддруковано в Інституті математики АН України
252601 Київ 4, ІСП, вул. Терещенківська, 3

44 8294

AB 32.464